Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 160 (15134) ◆ 1993 чылдың август 27, пятница ◆

Солунга ат салган шагы 22.45. Садар өртээ 10 рубль.

«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Я. Е. Войцешкога тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Украинада тыва эки турачыларның дайынчы оруун шинчилээринге ачы-хавыязы болгаш хууда салыышкыны дээш Украинаның Ровно облазының Костополь районунуң Деражно ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы — Ярослав Емельянович **ВОЙЦЕШКОГА** «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

В. Ч. Байлакты, И. Т. Кузнецовту, Т. К. Пичен-оолду Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Аныяктарның патриоттуг кижизидилгезинге улуг ажылы дээш болгаш 1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуже тыва эки турачыларның аъттанганының 50 чылынга алдар болдуруп Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Вера Чүльдүмовна БАЙЛАКТЫ — Чөөн-Хемчик районнуң Хайыракан суурда арат ажыл-агыйының удуртукчузу.

Иван Тимофеевич КУЗНЕЦОВТУ — Украинаның Ровно хоорайда чаңгыс полкчулар секциязының кежигүнү.

Тимофей Кузукеевич ПИЧЕН-ООЛДУ — тыва эки турачыларның чаңгыс полкчулар секциязының даргазы.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

ЧАА ТИПОГРАФИЯНЫ МАНАВЫШААН

Сөөлгү үеде акша-төгериктиң чедишпезинден республикада дыка хөй тудуглар дүжаар үезинден орайтап, езулуг «таптаашкынның чылдарында» кирген. Ажыглалга кирер ужурлуг тудуглар Ак-Довуракта, Чадаанада, районнар төптеринде кайы хөй. Ындыг-даа болза Кызылдынга кажа чедер дээр силер! Бо талазы-биле республикавыстың чараш-чаагай найысылалы «рекорд» тургузуп турар дээр болзувусса, улуг частырыг чок боор. Дыка хөй чуртталга тудуглары ара кагдынган, тудуг материалдары болгаш акша-төгерик, ажылчын күш чедишпес чылдагааныындан турупкан. А ол чедир тутпаан тудугларны кайы-бир кижилерге азы организацияларга садар дээрге, ону күш чедиптер черлер база чок.

Республикада бирги черде туруп турар эң дүрген ажыглалга кирер ужурлуг типография тудуу ам база-ла барык доктаап турупкан. Президент Ш. Ооржак моон мурнунда анаа доктаамал барып турган үезинде тудуг бичиилеп шимчеп турган. Ам ында В. Толмашовтуң бригадазы арткан. Ындыг-даа болза ам оларга 3,5 миллион рубль түңнүг акша-төгерик негеттинип турар дээрзин ол редакцияга дыңнаткан. Ажылдар шуут соксаар деп барган. Ол тудугну харыылап турар «Тыва тудуг» акционер ниитилелдиң даргазы М. Кыргыс Президенттен, Чазактан акша-төгерик-биле хандырарын чазын-на дилээн турган. Ол кажан бүдер ирги? Тудугжулар акша-төгерикти, типография ажылчыннары чаа, делгем цехтерни манавышаан...

(Бистиң корр).

ООРЛАР КЕДЕРЭЭН

Таңды районда, «Шаңган» акционер ниитилелдиң малчыннары бо чылда чедишкиннерлиг болган. Хойжулар чүс башка онааштыр сезен алды хураганны менди алган.

Бирги чартык чылдың түңнели-биле Багайжык Оюн чүс хойга онааштыр чүс хураганны менди доруктуруп өстүргени дээш өңнүг телевизор-биле шаңнаткан. Дараазында черде тиилекчи хойжуну эзерлиг аът-биле шаңнаан.

Ол ажыл-агыйда 36 чыл ажыг үеде бригадирлээн, орден-хаайлыг Оюн Шыырапович Шаравин «Шаңган» ниитилелдиң ажыл-ижин демдеглеп, бо хүннерде мал чемиңиң белеткелинде бүгү малчыннарның киржип турарын, Шаңганның шынааларында сарааттарның көвүдээнин чугаалап ор. Чээрби чеди коданда чээрби ажыг муң баш хойлар бар. Малдың баш саны өзүп турар. Ынчалза-даа оон продукциязының өртек-үнези кончуг эвээш болбушаан. Малчыннарның алыр шалыны база мырыңай харыкчок. Оорлар база кедерээн. Хойжу Григорий Кулаковтуң кадарган хойларындан дөртен баш хойну бөлүк оорлар оон бажыңынче боолап тургаш, чүдүрүп аппарган. Кара-Көгел Оюннуң 100 баш хойларын база оорлап алгаш барган.

Охемчик ОНДАР.

ААЛЧЫЛАРНЫҢ СӨҢҮ

Кызыл. Норвегия, Швеция, Пакистан болгаш Америкадан келген бистиң аалчыларывыстың аян-чоруу, ажыл-херээ эки бүдүп турар-дыр дээрзиниң дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш даштыкы политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи, республиканың улус депутады В. Б. Багай-оол чазак бажыңынга дүүн болган ужуражылга үезинде демдеглээн. Аңаа республиканың болгаш Кызыл хоорайның эмнелге албан черлериниң төлээлери, специалистер киришкен.

Скандинавия чурттарындан болгаш өске-даа черлерден келген бистиң аалчыларывыс бо удаада база элээн сөңнүг келген. Чүге дээрге олар республикага чүгле моральдыг деткимчени көргүзериниң аңгыда, материалдыг дузаны база чедирерин шиитпирлээш, янзы-бүрү даштыкы эмнерни болгаш өске-даа чүүлдерни белекке берген.

(Бистиң корр.).

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫ АЪТТЫГ ШЕРИГЛЕРНИ ФРОНТУЖЕ ҮДЭЭНДЕН БЭЭР 50 ЧЫЛЫ-БИЛЕ ХОЛБАШТЫР ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧОНУНГА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ, ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ БОЛГАШ ЧАЗААНЫҢ ЧЕДИРГЕН

БАЙЫРЫ

Хүндүлүг чаңгыс ада-чурттугларывыс!

Чаңгык дег дошкун дөртен чылдар үениң ханызынче улам-на ырап бар чыдар, ынчалзажок гитлержи шериг машиназынга удур өлүмнүг сегиржип алыышкынга шыдашкан болгаш тиилеп үнген дайынчыларның маадырлыг чоруунуң өндүр-чаагайын болгаш кажан-даа оңмас улуг ужур-дузазын кым-даа, чүү-даа казып болгаш куду базып шыдавас. Миллион-миллион кижилерни кулданырының, оларны херек кырында узуткаарының, хөй чурттар болгаш улустар кырынга даргелип келген айыылдың кыжаныышкынын «Кара-хүрең чуманы» чылча шапкан Тиилелгениң түңнелинде чайлаттынган. Үр үргүлчүлээн болгаш хан төгүүшкүннүг дайын ол улустарның деңнелге чок кайгамчык улуг күжениишкиннерин негеп турган.

Шиитпирлиг чедиишкин Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларынга чедип алдынган. Фашистиг эжелекчилер эң-не шиитпирлиг ойтур шавыышкынга болгаш өлүмнүг хөй аштырыышкыннарга чогум-на ол фронтуларга таварышкан. Ыраккы тылдан тыва улус дайынчыларга чүректиң чаагай сеткили-биле белектер, продуктулар, эм аймаан чүдүрген эшелоннарны дайынчыларга, шериг эмнелгелеринче чорудуп, фашистиг эжелелден когарап, качыгдаан Украинаның хосталган хоорайларынга болгаш суурларынга дузалап турган. Совет Эвилелиниң акы-дунма улустарының төлээлекчилери-биле кады тыва эки турачылар дайын фронтуларынга маадырлыы-биле тулчушкан. Тывадан барган совет хамаатылар болгаш тыва дайынчы танкистер фашистерге удур тулчуушкунче баштай киргеннер. Оларның иштинден хөй дайынчылар чазактың шаңналдарын алган, а Чүргүй-оол Хомушку болгаш Михаил Бухтуев — Совет Эвилелиниң Маадырлары болган.

Тулчуушкуннарга өлгеннерниң чырыткылыг турасхаалын сактып, дайын хоочуннарының маадырлыг чоруунуң мурнунга мөгейбишаан, сорук кириишкинниг болуушкунуң — тыва эки турачыларның кол бөлүү — Тываның эки турачы аъттыг шериг эскадронунуң дайынчыларын фронтуже үдээнинден бээр 50 чылы-биле холбаштыр хоочуннарны бөгүн алдаржыдып турар-дыр бис. Чартык чүс чыл бурунгаар 1943 чылдың сентябрь 1-де тыва улус бодунуң эң эки оолдарын болгаш кыстарын фронтуже үдээн. 208 эки турачылар, оларның аразында санитарка 10 кыстар фашистиг эжелекчилерге удур эки тура-биле тулчуруунуң эргезиин шыдамыккайы-биле чедип алганнар. Дайынчының бедик адын алдарлыы-биле тударын, дайзынны кам-хайыра чокка чылча шаварын, бүгү күжүн болгаш амы-тынын харам чокка тулчуруун одар дайынче чоруп турган үезинде бодунуң чонунга даңгырагнааннар. Олар бодунуң даңгыраан ыдыктыы-биле сагааның, чоннуң идегелин бурунгу-биле күүсеткенин бөгүн база кончуг эки билип турар бис. Тыва дайынчыларның иштинден кым-даа бодунуң адын бужартатпаан, калыг-берге шылгалдаларны төлептии-биле тудуп шыдаан. Тулчуушкуннарның кедергей берге үезинде солдаттың эң эки мөзү-шынарларын бадыткап көргүскеннер. Кадыг-дошкун бүгү тулчуушкуннарның маадырлыг киржикчилери силер бүгүдеге алдар болгаш хүндү! Бодунуң чонунуң болгаш өске-даа улустарның хосталгазы база хамаарышпас чоруу дээш чалыы назынында амы-тынын берген силерниң дайынчы эштериңерге мөңге алдар!

Деңнелге чок берге шылгалдаларны бодунуң үлүүнге хүлээп алган хоочун салгалдың шыдамыккай болгаш маадырлыг чоруун төөгүнүң арның ашпышаан, үргүлчү магадап турар бис. Фашистерге удур тулчуушкуннарга ханын төккен бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттугларывыстың маадырлыг болгаш шыдамыккай чоруунуң үлегерчижээ эрткен дайынның төөгүзүнге алдын үжүктер-биле кезээ мөңгеде бижиттинген. Дөрт чылда үргүлчүлээн дайынның хемчээли-биле алырга, кыска-даа бол, тыва эки турачы аъттыг шериглерниң эрткен дайынчы оруунуң кол үе-чадаларын бичии-даа када болза, сактып көрээлиңер.

Украинаның 1-ги фронтузунуң 13-кү армиязының 6-гы аъттыг шериг корпузунуң дайын үезинде немец-фашистиг эжелекчилерниң тылы-биле 1200 километр хемчээлдиг рейдизинге бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс — дайынчылар киришкен. Олар Смоленщинаның черинден бодунуң дайынчы оруун эгелээш, улуг харыы, Черторыйның кедергей берге, барык чоруур аргажок малгаш-тулаалыг черлерин эрткеш, Карпат дагларының эдээнге чедип, Украинаның Ровно облазының чурттакчылыг 80 черлерин хостаарынга киришкеннер.

1944 чылдың январь 30-де Деражно чанынга болган баштайгы тулчуушкунунга-ла тыва эки турачы аъттыг шериглер коргуш чок болгаш эрес-маадырлыг, шыдамыккай чоруун көргүскен. Ровно областың төвү Ровно хоорайны хостаар дээш тулчуушкуннарга массалыг маадырлыг чоруун олар көргүспушаан, оңмас алдарга четкеннер. Дубно хоорайже кирер белдирлерге хан төгүүшкүннүг тулчуушкунга болгаш Сурмичи суур чанынга кадыг-дошкун тулчуушкунга гвардейжи улуг лейтенант Сат Бүрзекей баштаан 11 пулеметчиктер болгаш дайзынның танкызын үрей боолаар дайынчылар панфиловчуларның маадырлыг чоруун дагыннааннар. Түр када атказырлаар ужурга таварышкан бодунуң кезээн олар камгалап, дайзынның оруунга дуй турупкан болгаш фашистерниң чартык батальон чедир солдаттарын, офицерлерин узуткавышаан, амы-тынын берген.

Соксаал чок кадыг-дошкун тулчуушкуннарга маадырлыы-биле киржип, хөй хан төгүүшкүннерге таварышкан эскадронну 1944 чылдың мартының эгезинде дыштандырып, немелде күштү алыр кылдыр тылче чорудупкан. Тулчуушкуннар үезинде балыглаңнышкын чокка чүгле 85 кижи арткан, 60 ажыг эки турачылар маадырлыы-биле өлген болгаш Украинаның черинге мөңгези-биле арткан, балыглаңган дайынчылар эмнелге черлеринге кирген. Тыва эки турачы аъттыг шериглерниң дайынчы эрес-маадырлыг чоруун Совет Эвилелиниң болгаш Тыва Арат Республиканың чазактары бедик-биле үнелээн. Олар бедик шаңналдарга төлептиг болган, а тыва эскадронга «Ровнонуң» деп хүндүлүг атты тывыскан. Эскадронну мергежилдиг удурткан база хууда көргүскен эрес-маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты капитан Тюлюш Кечил-оолга кажан ол мөчээн соонда тывыскан.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс — дайынчылар Тывага ээп келгеш, тайбың күш-ажылды кылып эгелээннер. Республиканың чаагай чоруу дээш олар эвээш эвес күжүн бергеннер: малды өстүрген болгаш тараазын бедик дүжүдүн ажаап, хөй тудугларны кылган, машина-техниканы башкарып келгеннер. Оларның күш-ажылының ачызында амгы үеде амыдырап чоруурувус бо-дур. Олар бүгү-ле чүүлдерни кылып, харын хөйнү бүдүргеннер. Ынчалзажок үе өршээл чок болгай. Дайын хоочуннарының хүрээлени чыл келген тудум улам-на эвээжеп турар. Бистиң сорулгавыс — бо берге үеде оларның амыдырал-чурттаалгазын чиигедип, болдунарла шаа-биле дузалаары болур. Республиканың удуртулгазының күжениишкиннери амгы үеде олче угланган. Тыва эки турачыларның пенсиязын көвүдеткен. Республика пайысмалалының төвүнде кудумчуларның бирээзин оларга алдар кылдыр адаан. Оларның амыдырал байдалдарын экижидер дугайында доктааны Тыва Республиканың Чазаа амгы үеде хүлээп алган. Дайынның хоочуннарынга, тайбыңны биске чаалап берген болгаш суверенниг Тыва Республиканы чаартырынга база быжыглаарынга арганы хандырган бүгү кижилерге кызыгаар чок өөрүп четтиришкинниң сагыш-сеткилин бодувустуң ажыл-херектеривиске кезээде удуртулга болдурарын силерге бүзүредип тур бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хүндүлүг киржикчилери! Силерге аас-кежиин, кадыкшылды болгаш чаагай чорукту чүрээвистиң ханызындан күзээнивисти хүлээп ап көрүңер!

Тыва Республиканың
Президентизи

Тыва Республиканың
Дээди Соведи

Тыва Республиканың
Чазаа

ХОЛ КАДЫРЫ-БИЛЕ

Таңды, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик ышкаш районнар аяс хүннерни чөп ажыглап тургаш, сиген кезиилдезинде чидиригдерни долдуруп, темпини дүргедедир дээш шалыпкын хөделип турар. Ылангыя чаа-хөлчүлер сөөлгү каш хонуктарда мал чеминиң курлавырын ийи катап улгаттырган.

Кайда-даа чаагай үнген сигенни ажаап кестирерингe чүгле машина-техникага ынангаш туруп бээр болза, үүле бүтпес деп чүвени чер-черде эки билип турар. Сиген кестирер машиналар барып шыдавас дилиндектерни, алаактарны, бута-сумун уиннарын хол кадыры-биле кезип, мал чемин магадылап ап турар ажыл-агыйларның саны көвүдеп турар.

Чаа-Хөл районнуң девискээринде 185 кижи хол кадырлары-биле хүнде-ле он-он тонна сигенни бөлүп, сарааттап, чамдыкта машиналарга удур чүдүргеш, малчын кыштагларже сөөртүп чедирип турар. Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннарда 200-250 кижи хол кадырлары-биле мал чеминиң белеткелинде идепкейлиг киржип турар. «Дадайга ламды дуза» дижири ышкаш бо чугула үүле-херекке кижи бүрүзүнүң салыышкыны улуг рольду ойнаар.

Бистиң корр.).

Мал чеминиң белеткели

ТЕМП КУДУ

Эрзин районнуң девискээринге август айның эгезинден эгелээш агаар-бойдус аязып, мал чеми белеткээринге кончуг таарымчалыг хүннер болуп турар. Район мал чеминге ажыглаар чайгаар үнген сиген планын 15,2 хууга күүсеткен. Шак бо сан-чурагайлардан алгаш көөрге, ажыл-агыйларда мал чеминиң белеткелиниң темпизи чер албайн турар-дыр.

Ажыл-агыйлардан «Чаа орук», «Нарын» совхозтар ажылды эки организастап турар. «Чаа оруктуң» хойжу кооперативтери боттарының малчыннарын мал чеминиң белеткелинче эки организастаан. Ол кооперативтер мал чеми сигеннер кескеш, удур чүдүргеш, кыштагларынга чедирип, сарааттап турар. Ам бо хүннерде кыштаг бүрүзүнде 8-тен 15 тонна чедир сиген дүжүрттүнген.

«Чаа орук» совхоз арат ажыл-агыйлыг кижилер-биле тускай керээни чарып алгаш, оларның тракторларын, автомашиналарын ажыглап, хойжу кооперативтерге быжыглаан.

Арат ажыл-агыйлыг Александр Даңмаа бодунуң трактору-биле № 3 кооперативтиң хойжуларында сиген белеткелинде эки ажылдап турарын малчыннар мактап чугааладылар. Сиген сөөртүлгезинде чолаачылар Анатолий Аракчаа, Андриан Биликти оларның ажылы база макталдыглар. Ол кооперативтиң кыштаг бүрүзүнде 5-5 машина сиген дүжүрттүнген. Олар ам бо хүннерде Хоралчы деп черде ажылдап, хойжу кодааннарның малчыннары ол ажылда хаара туттунгаа. Кыштагларже сиген сөөртүлгези уламчылавышаан.

Оларның кожазы № 4 кооперативте учетчик Менди-оол Күнчүнге удурткан 20 кижи составтыг бригада мал чеминиң белеткелинде үстүнде алваным сиген бригадазындан дудак чок ажылдап турар. Ында 2 трактор, 2 автомашина быжыглаттынган. Олар база кескен сигеннерин кыштагларже сөөртүп турар. Ында трактористер Яков Ендан, Юрий Сагды, чолаачылар Саян Симчит, Александр Лоовай оларның ажылы база макталдыглар.

Божалыгда № 1 хойжу бригадала Доопай Азырааға удурткан ховү бригадазы ажылдап турар. Кажан бистер ол чоруп турувуста ол бригадада тракторист Иван Ламадыр чааскаан олур. Оон-биле чугаалаштывыс. Ол мынчаар чугаалаар болду:

— Бистиң кезип белеткээн сигенивисти бо бригаданың малчыннары кыштагларынче сөөртүп, дүжүрүп алганнар. Бо чылын сигенниң дүжүдү аажок. Мында арат ажыл-агыйлыг Өөлет Дойбаанның трактору база ажылдап турар. Ол база бистиң-биле кады ажылдап тургаш, 8 машина сигенни сөөртүп алды. Сиген кезер, бөлер машиналар үрелгеш, ажыл чок олур бис. Үрелишкин эвес болза, мен хүнде 50 га черниң сигенин кезиптер мен. Мээң ажылдап турар өөрүм артык кезектер дилеп чоруптулар.

Ол ышкаш база бир чугаалаксап каар чүвем, аъш-чем хандырылгазы четпес. Бо бригадага ажылдап турар болганывыста, бо хойжу бригаданың бригадири Алдын-кыс Балган эът-биле хандырбастыр.

Оон чоруп ора оруука «Мөрен» совхозтуң агроному Юрий Учуралга ужураштывыс.

— Бисте техника, кижи күжү четчир. Ам бо хүнде 410 тонна сиген, 1600 тонна сенаж белеткеттинген. Хамык техника Үвегетиде ховү турлаанда мөөңнеттинген. Ында ажылдап турар кижилерни доктаамал хайгаарап, көрүп турбаска, орта ажылдавас боор-дур. Ам бо ийи хүн ажыл чок тур бис. Мен суур киргеш кээримге, ховү бригадири Солдат-оол Эрендей, чамдык механизаторлар суурже кудалап кирген болду. Бригадир ам-даа келбээн. Бо талада Төре-Хөлде ийи бригаданың малчыннарының кыштагларында 15—19 тонна чедир сиген дүжүрттүнген. Ам Божалыгның Кудукка куралыр кылдыр сигенни аңаа сарааттаар бис — деп, ол чугаалады.

Үвегетиде ховү турлаанга келиривиске, шынап-ла, тракторлар, комбайннар болгаш автомашиналар анаа турар болду. Кижи база-ла хөй.

Аңаа совхоз директору А. К. Доржуга ужуражып чугаалаштывыс. Ол база-ла агрономнуң чугаазын катаптады.

— Мөрен талазында бригадавыстың малчыннарының чамдыктары хол кадыры-биле сигенни кезип турар. Чогум кыштагларда амдызында сиген дүжүртүнмээн. Мында кезер ужурлуг сигенни дүрген дооскаш, чамдык техникаларывысты Мөренде Тал деп черде рапс кезеринче кирер бис — деп, Анатолий Кыргысович чугаалады.

Хойжу Дугур Додук бодунуң хомудалын совхоз директорунга чугаалады.

— Мен машина ап алгаш келдим. Кыштаамче сиген сөөртүп алыр дээш. Көрүңер даан. Мында техника-даа, кижи-даа хөй-дүр. Шупту анаа турар. Чүдүрер дээрге, бөлген сиген чок. Менээ бир сиген кестирер трактордан ийи хонук бериңер. Трактористиң аъш-чемин бодум харыылаар мен.

Директор тургаш:

— Бо турар сиген кезер машина кожуп каан тракторну ап алынар — диди.

Ынчап турда бир тракторист тургаш: «Ам чаа сиген бөлүп чорааш келдим. Оон чүдүрүп алыңар» дээрге, малчын амыраанзы аажок чорупту. Малчынның хомудалы чок. Директор анаа турган кижилерни ында салдынган сенажтың кырын дуглаары-биле командылап алгаш чорупту.

Ленин аттыг совхозтуң Кыргыс-Тейде ховү турлаанга келдивис. Ында база-ла чамдык тракторлар анаа турар болду.

Аңаа агроном, ховү бригадиринге ужуражып чугаалаштывыс.

Олар база-ла өске совхозтарда ышкаш артык кезектер чогундан чамдык техникалар анаа турарын чугаалаштылар.

№ 1 хойжу бригаданың 13 кыштагда 41 машина сиген дүжүрттүнген, 250 тонна сенаж салдынган. Ол сенажтың кырын дуглаары-биле ажылдап турар.

Ол ховү бригадазында мал чеминиң белеткелинде чаңгыс-даа малчын чок болду.

Июль айда хөй чаъстаан. Оон уламындан-на боор, ховү-шөлдерде-даа, суурларда-даа кижи ызырар ыргак-сээктер киткээн.

Мал чеминиң белеткелинде ажылдап турар езулуг-ла шыдамык кижилер ында болду.

Районнуң кадээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Владимир Намзыраевич Эгерден чагдынар ымыраа хораны, артык кезектер тып бээринге дузалаарын диледилер.

Мал чеминиң белеткелинде ажылдап турар сиген бригадаларында сиген чүдүрер кижилер эвээш. Белеткээн сигеннерни кыштагларже удур сөөртүп тургаанындан ажылдың темпизи куду. Ындыг-даа болза, катап ажыл болбазы-биле оларның ол ажылы чөп. Бир эвес сигенни кескеш, ол черинге сарааттаар болза, темп бедик болур.

Черле ынчаш улустук чугаалажыры ышкаш, август кудай айы дижир. Ол-ла шын. Районда ажыл-даа, дыштанырлаа хүн дивес, чурттакчылыг суурда хүннүң чыгы кудалар болуп турар. Ол база-ла сиген кезиилдезинге улуг шаптыктаашкынны ужураштырып турары чажыт эвес. Кудалар кылбайн турунаар дивейн тур мен.

Мал чеминиң белеткелинге ажылдап турарлар кудалап келгеш, албан 2—3 хонук уламчылаар. Ынчап турда 2—3 хонуктуң ажылы үстүр боор-дур.

Николай ДАЖИНМАЙ,
«Шынның» корр.

РосИТА — СЧТА МЕДЭЭЛЕРИ

МОСКВА

Хамаарышпас чурттар демнежилгезиниң даштыкы херектер министрлериниң чөвүлели Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозунуң хоорай кыдыында бажыңынга чыылгаш хуралдаан. Оон ажылынга демнежилге чурттарының министрлери шуптузу киришкен болгаш чүгле Украинаның болгаш Казахстанның даштыкы херектер министрлериниң оралакчыларын чоруткан. Россияның даштыкы херектер министри Андрей Козырев демнежилге чурттарының аразында харылзааларда амгы үеде ол чурттарның боттогуннаашкынын үнелеп, хүндүлээриниң чаа хевири колдап турар апарганын бодунуң илеткелинге чугаалаан.

АЛМАТЫ

Казахстанның Дээди Совединиң ам болур сессиязынга телевидение болгаш радио дамчыдылгазының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көөр деп турар. Ону чогаадып кылырынга эртемденнер, специалистер болгаш даштыкы экспертерни киириштирер апаар. Ол хоойлуну сагып, боттандырар чорук күрүнениң телерадио тургузуун сандарап дүжериинден чайладып болур деп ында санап турар. Ынчангаш телерадиону эрге-чагырга дээш демиселдиң чепсээ болдурбайн, коммерцияның оруунче быжыы-биле кирер арганы база бээр.

СЫКТЫВКАР

Коми Республика федерация субъектилери «Республикаларның амыдыралының эң чугула айтырыгларын боттары шиитпирлээр кылдыр» бот-тускайлаң башкарыышкынны дорт боттандырып чорудары дээш быжыы-биле туржуп турар. Ол национал күрүнениң тургустунганындан бээр 72 чыл болган оюн-биле холбаштыр чурттуң удуртукчуларының чонга үндүрген кыйгырыында ону онзалап айтып турар. Оон-биле Коми Республика Россиядан чарлырын бодавайн-даа турарын база демдеглээн.

НОВГОРОД

Чернобыльга болган айыылдыг халаптың хоразы моон мурнунда бодап турган хемчээлден дыка улуг болган. Ынчангаш ында 85 чурттакчы черлерде радиацияның байдалды шинчилээри эгелээн. Хоралыг бүдүмелдер нептерээн черлерниң ниити шөлү 650 дөрбелчин километр боор турар. Ам безин хораннаттынганының деңнели 0,5-0,8 кюри чедип турар чеди «черни» илереткен. Ол болза аварияның болурунуң мурнунда анаа деп санадып турган деңнелден 5-8 катап улуг-дур. Бир дөрбелчин километр девискээрге-ле хораннанышкынның хемчээли улуг 54 участокту кызыгаарлаан.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ

Ол хоорайда Россияның болгаш өске-даа күрүнелерниң кижилеринге болгаш юридиктиг албан бүдүрүлге черлеринге төпчүттүнген аукционнарны эгелээн. Ону «Санкт-Петербург» дээр бараан фондузу болгаш Ленинград областың эт-хөреңги фондузу организастап чорудуп турар. Ында хоорайның болгаш областың-даа акционер ниитилелдериниң акцияларын садып турар. Баштай-ла «Вакона» акционер ниитилелдиң 1091 акциязын болгаш «Ириновскоениң садыг-бүдүрүлге» чериниң 44 акциязын сайгарган.

ХАБАРОВСК

Ол хоорайның «Сплав» заводунуң ажылдакчылары медеелелге ат салгаш, ында бүдүрүлге хемчээлиниң кудулаашкынының соксадырын болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң чурттакчыларының амыдырал-чурттаргазының чогумчалыг деңнелин хандырарын, а ол ышкаш Чазактың политиказын өскертирин шиитгы негээн. Ол негелдени чоокта чаа аңаа чораан Россияның Чазааның оралакчы премьери Олег Сосковецке хүлээдип берген. Оон баштап чораан чазак төлээлери ук заводтуң болгаш ол девискээрниң экономиказының байдалы-биле танышкан.

ВЛАДИВОСТОК

Россияның шүүргедекчи ужар-хемелери эртип турар неделяның эгезинде хуу кижиниң самолёдун тудуп алганнар. Ол самолётка ашак-кадай ийи кижи олуруп алгаш, Россияның агаар делгемнеринге туразында ужудуп чораан болганнар. Ол самолёт тус чурттуң агаар оруктарының департаментизинден Россияның девискээриниң кырынга ужударын чөпшээрээн бижиктиг болган. Ындыг турбуже үстүнде айыттынган албан чери шериглерге ол дугайын дыңнатпаан болган. Ынчангаш хамык чүве шаптараазынга таварышпаан. Агаарга аян-чорукчуларны дедир ужудуп чорудупкан.

МОСКВА

Россия Федерациязының Айыыл чок чорук министерствозунуң академиязынга өөренип кирген бирги курсчуларның баяырлыг-бадылгалыг даңгыраан бээри дыка солун болган. Ол дээди өөредилге чериниң үш институдунга болгаш дөрт факультединге бо чылын өөренирин күзээннер дыка хөй, харын-даа артык болган. Бир кижиниң орнунга конкурс ёзугаар ортумаа-биле чеди кижи шылгалда дужааган. Амгы үеде Айыыл чок чорук министерствозунуң ол академиязында кыстар база кирип алган. Ынчалза-даа олар чүгле очулдурукчулар факультединге өөренир болганнар.

КЕМЕРОВО

«Сибирьниң дугуржулгазында кирип турар крайларның болгаш областарның эртемденнери болгаш специалистери «Сибирьниң транспорту» дээр девискээр программазын тургузары-биле ажылдап кирипкен. Дугуржулганың транспорт талазы-биле башкарылга чөвүлелиниң Кемеровога болган хуралынга Россияның транспорт академиязының болгаш түр чогаадыкчы коллективтерниң саналдааны сөөртүлге ажылдарының эң чаа технологияларын ажыглаарын хандырар төлээде, ол программаны ёзугаар Сибирьниң транспорт банкызын тургузары чугула апарганын демдеглээн.

БИРОБИДЖАН

Еврей автономнуг областа тооруктуг тайга-сыннарны оорлап төтчиглээр чорукту болдурбазының оралдажыышкыннарын кылып турар. Тус чер чагыргазының айтыышкынын ёзугаар бо чылын пөш тооруун ноябрьдан эрте эвес эгелээрин болгаш тус-тус кижилерге тускай арга-ыяш билеттерин бээр, оларга тооруктаар девискээрлерни шуут айтып бээр.

Эрткен чылдарның когаралдыг дуржулгаларының көргүскени-биле алырга, пөш тооруун кандыг-даа хыналда-контроль чокка, кайы хамаанчок кижилер чыыры тайга-сыннарга болгаш оон дириг амытаннарынга ёзулуг халаптыг айыыл боор турган. Төтчеглекчилер сентябрьның баштайгы хүннеринде-ле, бедик пөш бажында тоорукту дүжүрүп алыр дээш чүгле «локпактарны» эвес, харын база аар техниканы безин калбаа-биле ажыглаар турган. Ол чүс-чүс төтчеглекчилерниң аразында частыр бүдүмелдерни безин ажыглаар чоруктар турган. Ол хамаанчок, он шаа-ла тоорук дээш чүс-чүс чылда үнүп келген пөштү хирээ-биле ужурап-даа турдулар.

Пөштүг арга-ыяш девискээрлерин камгалаарынга бо чылын лесниктерни, милиция органнарының болгаш күрүнениң автоинспекциязының ажылдакчыларын киириштирип эгелээн. Ол ышкаш пөштүг черлерниң чанынга доскуулдарны тургузар болгаш автотранспортту ыяк хынап көөрүн организастап турар.

(РосИТА-СЧТА-ның корр.).

Коллектив болгаш удуртукчу

БЕРДИНГЕН КИЖИЛЕРГЕ ДАГЗЫР

Акша-төгерик үлээрин, чарыгдаарын харыылап орар албан-дужаалдарда кижилерниң акша-төгерикти боттарынга ажыглай бээр таварылгалары бистиң бо чединмес амыдыралывыста бо-ла таваржы бээр болу берген. Чогум-на мындыг факт-барымдаалар-биле үр эттежип шыдаваан, 46 кижи ат салган хомудал-билдириишкин Барыын-Хемчиктиң ыяш ажыл-агыйының коллективинден Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың, Тыва Республиканың Ыяш ажыл-агыйының күрүне комитединиң даргазы Т. Х. Бараанның аттарынга, Барыын-Хемчик район чагыргазынга кирген. Район чагыргазы ол хомудал-билдириишкинниң хынаар комиссияны дораан тургускан. Республиканың Ыяш ажыл-агыйының күрүне комитединиң улуг комиссиязы база аңаа келгеш барган. Комиссия кежигүннери ажылчыннар-биле ужуражып, бир неделя дургузунда ажылдаан.

Хыналдалар үезинде Барыын-Хемчиктиң ыяш ажыл-агый черинин ажылчыннарының бижип турар фактылары колдуунда бадыткаттынган. Ыяш ажыл-агый черинин директору Василий Евстигнеевич Мымрин бодунуң удуртуп турар черинин удуртулгазынга сөөлгү үеде чүгле ооң бодунга таарыжыр кижилерни чыып ап, чүнү-даа чүгле чаңгыс боду бодунуу-биле шиитпирлээринче киргенин олар бижээн. Оон хараазы-биле В. Е. Мымрин ажылдаар черинге тура бар болза кээр, туразы улгаткан-да шуут келбес апарган. А акша-шалын, ажыл хүнү долузу-биле чорул турар болбайн аан. Оон кадайы Светлана Мымрина үш албан-дужаалга (кол экономист, экономист, санажылга бухгалтери) ажылдап, ол үш албан-дужаалдың шалыңын ап турар. Ол хиреэнинде оон коллективинде кижилер дээш огулуг кылыпкан ажылы шуут чок. Ажылчыннарның ажыл төлевири шагдагы эрги санаашкыннар ёзугаар чорувушаан. Ажылчын кижиниң айда алыр шалыңы 2 муңдан 4 муң хире рубль болур. Чамдыктарынга шуут-лованчыг — кижилерни кыжыраан чүве ышкаш 500—1000 рубль болур. Светлана Мымрина ажылынга шуут олурбас, 10 шак үезинде кээп көстүп кааш, оон шуут чиде бээр.

Ажылчыннарның чагаазында, бистиң ужуражып, чугаалашканывыс улустуң санап турары-биле, директор В. Е. Мымрин, кол экономист С. С. Мымрина, кол бухгалтер Ч. Ш. Саая боттарының акша-шалыңын кара туразы-биле өстүрүп ап турарлар. Оларның ап турганы шалыңының бо чылдың 7 айларында өзүп келгениниң көөрге мындыг: В. Е. Мымринге январьда 24960, февральда 53200, мартта 131230, апрельде 84396, майда 158760, июньда 207480, июльда 228071 рубль болган. Ол-ла үеде С. С. Мымринаның шалыңы январь айда 21118 турган болза, февральда 75780, а июльда шуут 265309 рубль болган. Кол бухгалтер Ч. Ш. Саяның шалыңы январьда 24619 рубль турган, июльда 218000 апарган. Ынчангаш чаңгыс бо чижектиң безин көргүзээрге, бөдүүн ажылчын кижи-биле шалыңны кижилерге үлеп олурар даргаларның шалыңының ылгалы кайы хире-дир чээ!?

Ам ол черниң удуртукчуларының чамдык кижилерин ап көрээлиңер. Темир-оол Иргитович Бичелдей мында кол лесничий болуп ажылдап турар. Бо улуг албан-дужаалда олурар кижиниң ажылындан ыяш ажыл-агый черинин бүдүрүлге болгаш арга-арыгларны өстүрүп, камгалаарының талазы-биле бүгү кергүзүглери кол хамааржыр. Ындыг турбуже, ол директор В. Е. Мымрин-биле ыяш ажыл-агыйының хөгжүлдези, камгалалы дээш эвес, а боттарының хууда эрге-ажыктары дээш хөделип, ак сеткилдиг ажылдап турган кижилерни бүгү аргалар-биле ажылдап кызып үндүрүпкеш, ыяш ажыл-агыйың боттарының холунга алгаш, боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглаарынче угландырып келген.

Бир чыл ажыг үе бурунгаар Барыын-Хемчиктиң ыяш ажыл-агый черинге Дивногорскиниң ыяш ажыл-агый техникумун дооскан, тускай эртемниң аайы-биле элээн ажылдап каапкан дуржулгалыг херээжен специалист Раиса Михайловна Назыты ажылдап турган. Ол ажылдавышаан, Красноярскиниң политехниктиг институдунга кирип алган, өөредилгезин ам-даа уламчылавышаан. Чаа кижи ажылдап кээрге, аңаа ыяш ажыл-агый черинин удуртулгазында чыылган кижилерниң «чес-холазы» дораан көстү берген. Харын-даа Назытыны Мымрин: «Сен ынчаар кызытпа, шынчы болба, деңге ажылдаалы»—деп-даа турган. А эрткен чылдың июньда ыяш ажыл-агый черинин шалың фондузунга элээн хөй камналга туруп келген. Ол камналга колдуунда ажылчыннарның шалың акшазын эвээжеди төлеп келгенинден тургустунуп келгени билдингир. Ынчан Мымрин Назытыны кел деп алгаш мынча дээн: «Шалың фондузундан камналга үнүп келген-дир. Материалдыг дуза кылдыр үлежип алылыңар. Экономист (С. С. Мымрина) 40 муңну алыр мен дидир, менээ 30 муң болзун, кол бухгалтер 20 муң дидир, сенээ кашты бижип берейн?». Назыты ол камналга акшаның канчаар тургустунуп келгенин билир болгаш, акша алырындан шуут ойталаан. Үлештиң өске киржикчилери боттарының улуун четтирип алган соонда ак сеткилдиг ажылдап турган Раиса Назытыга удур хөделип, аңаа ажылдаар арга чок байдалды тургусканнар.

Ооң соонда Р. М. Назытының орнунга кирген Т. И. Бичелдей кандыг-даа профэвилел хуралы эртпээнде ыяш ажыл-агый черинин профэвилел организациязының даргазы база апарган. Ол ам кол лесничий болгаш профэвилел комитединиң даргазы албан-дужаалын ажыглап алгаш, ыяш ажыл-агый черинин бир чаа машиназын чүгле боду мунар, арагалаар, бензинни күзээни-биле кудуп алыр апарган. Ол-ла үеде ажылчыннарның ажылдаар техниказының чогундан ажыл-агый планы күүсеттинмейн, ажылчыннарның алыр шалыңы өспейн турар.

Ыяш ажыл-агый черинге келген чаа улуг тракторну Аянгаты хемче кирипкенинден бээр ам 2 ай ажып турар. Ыяш ажыл-агыйының фургон «Москвич» машиназын Мымрин гаражында суп алган турар. Ажылчыннар чадаг кылаштажып турда, чүгле конторада олурар каш кижиге бараан боор кылдыр тускай эмнелге машиназын эмнелге черинден улуг өртек-биле хөлезилеп ап турган.

Бо чайын кол бухгалтер кезек када ажылдавайн турда, Мымриннер банкыдан 1 миллион рубльди аңаа-ла боттарынга үндүрүп алганы ам билдинип турар. Директорнуң ыяш ажыл-агый черинин складтарындан тарааны тонна-тонназ-биле чүдүрүп ап, чигирин болгаш вареньени шоодай, доскаары-биле чүдүрүп ап турганын таңныыл чугаалап турар.

Ыяш ажыл-агый черинде радист кылдыр санадып турар Е. У. Бичелдей (Темир-оол Бичелдейниң кадайы), хандырыкчы-сайтарыкчы эрге-дужаалда Юрий Абрамов, арга-арыг камгалалының талазы-биле инженер Виктор Мавцен оларның кылган ажылы көзүлбес, а херек кырында хөй шалың ап турарын ыяш ажыл-агый черинин ол 46 кижи ат салган чагаазында бижип турар.

В. Е. Мымрин ыяш ажыл-агый черинге келген чаа «Т-25» тракторну хууждуп алган. Эрткен чылдың июнь 15-те болган коллективтиң нийти хуралынга ол тракторну ыяш ажыл-агый черинге дедир эгидер дугайында шиитпир үндүрүп каан турбуже, ол ам-даа күүсеттинмээн. Ам ыяш ажыл-агый черинде чаңгыс-даа шимчээр трактор чок. Картофель тарыыр үеде ажылчыннарга бичии чер бергеш, боттарынга 20-30 сотка эки черлерни удуртулгада каш кижиниң шилип алганын, ол-ла үеде элээн хөй кижиниң чер чок арткан дээрзин ажылчыннар улуг хомудал, килеңнээшкин-биле чугаалап турар.

Ыяш ажыл-агый талазы-биле тускай эртемниг, ажылынга шынчы, бердинген кижилерни «мээң оруумче халдай бээр чадавас» дээш кызып үндүрүп, бодунга таарышкан кижилерни чыып ап келгенинден Барыын-Хемчик ыяш ажыл-агый черинин ажылында арга-арыгны камгалаар талазы-биле кончуг улуг хажыдыышкыннар, харын-даа хоралакчы чоруктар бар боор турар. Ыяш кеспес ужурлуг Улуг-Аянгатының хем унунда Эзим-Сорут, Ак-Хем Аксы деп черлерниң кончуг чаагай чараш дыттарын кышкы үеде, чүгле белениң бодааш, чок кылып каапкан. Улуг Акта Ак-Сорутнуң хем унунуң дыттарын база 1992 чылдың кыжынында кезип каапкан.

Барыын-Хемчик районга турган «Сельхозхимия» бүдүрүлге черин тараткаьының соонда ыяш ажыл-агый черинге дамчыдып берген ийи станокту үреп, тоймаглаан, оларны ам районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлге черинге кылдырып, ажыглаар дээрге Мымрин бербейн турар.

Бо чүүлдүң эгезинде ыяш ажыл-агый черинин хөй санныг ажылчыннарының бижээни хомудал-билдириишкинниң хынаары-биле республика комиссиязы чорааның дыңнаткан бис. Ол хыналданың түңнели-биле Барыын-Хемчиктиң ыяш ажыл-агый черинге коллективтиң улуг хуралы август 5-те болган. Аңаа комитет даргазы Т. Х. Бараан, ооң оралакчызы В. П. Пшенников олар киришкен. Хуралга ыяш ажыл-агый черинин ажылының сандараарынга, акша-хөреңгини албан-дужаалын ажыглап боттарынга шиңгээдиринге кол буруулуг кижилер В. Е. Мымрин, С. С. Мымрина, кол бухгалтер Ч. Ш. Саая олар келбээннер. Хуралдан С. С. Мымринаны ажылындан хостааш, кажарлап шиңгээдип алган акшазын дедир эгидериниң дугайында шиитпирни хүлээп алган. В. Е. Мымринниң дугайын комитеттиң коллегиязынга чоокку хүннерде шиитпирлээш, харызын чорудуп бээрин келген даргалар аазаан боор турар.

Барыын-Хемчиктиң ыяш ажыл-агый черинин удуртулгазының талазындан хоойлу-дүрүмге таарышпас ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр истелгени эрге-хоойлу камгалаар органнар чорудар берген.

Барыын-Хемчик районнуң арга-арыг фондузунуң камгалалының айтырыы чүгле бо мында эвес, а республиканың бүгү барыын зоназынга хамааржыр бойдус камгалалының улуг айтырыы-дыр. Ынчангаш районнуң ыяш ажыл-агый черинге ол талазы-биле тускай эртемниг, ажылынга бердинген кижилер ажылдаар ужурлуг деп санаар мен.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Кожуун чагыргазының комиссиязының кежигүнү.

АКТЫ АК, КАРАНЫ КАРА ДЭЭР

«Шын» солунга мээң ажылымга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг материалдар үнген чүве. Бо черниң чону-даа, улус депутаттары-даа менээ бүзүрээш, Ак-Туруг кедээ Совединиң даргазынга дешпиткен болгай. Ынчангаш идегелди бүзүредири-биле ажылдап турар кижи мен. Солунга үнген материалга хамаарыштыр акты ак, караны кара деп сайгарылга кылбазымга чок, депутаттар мени канчаар көөрүл, чүү деп болаарыл. Шак ындыг бодал бо каш одуругларны бижиирянче албадапты.

Бо чылдың август 11-де үнген «Шын» солунда «Штраф Кара-оол» болгаш аъттыг «маадырлар» деп материалды парлаан. Ында мээң ажылымның дугайында кедээ бижикчи Бүрбү Янчап шүгүмчүлеп бижээн. Ажылдап чоруур кижиниң ажыл-чорудулгазында четпестер турар апаар. Мээң-даа ажылымда четпестер, чедир кылдынмайн турар чүүлдер барын билир мен. Ындыг-даа болза, Бүрбү Янчап солунга материал бижээш, четпестерни хөөредип бижип каан болуп турар. Оон уламындан номчукчулар кедээ Советтиң, суур чагыргазының, мээң ажыл-чорудулгам дугайында шын эвес медээлерни алган. Ынчангаш кандыг чүүлдер таарымча чок бижиттингенинге тайылбыр харыызыны берип көрейн.

Кедээ бижикчи мени ажыл кылбас, чүгле шалың ап, даргазырап орар деп шүгүмчүлээн. Херек кырында ындыг эвес, аңаа олурбайн турар мен. Кедээ Совет даргазы-биле суур чагыргазының даргазының албан-хүлээлгезин кады күүседип турар болганымда кылыр ажылдар хөй, аңаа олурар үе-шак шуут чок. Бо черниң чурттакчылары ону көрүп, билип турар. Чоннуң социал камгалалын күштелдиреринче, корум-чурумну, депутаттарның ажыл-чорудулгазын экижидеринче, төрээн совхозум «Ак-Туругнуң» экономиказын быжыглаарынче, хөй-нийти организацияларының ажылын эде тургузарынче угланган хемчеглерни кедээ Совет, суур чагыргазы ап турар. Улусчу дружина херээженнер чөвүлели ажыл-чорудулгазын соксаткан турда, ону катап тургускан, олар ажылдап эгелээн. Ылангыя дружинниктер график ёзугаар дежурныйлап турар. Ажылчы чоннуң киирген негелделерин, хомудалдарын, диледлерин кичээнгейлиг өөренип көрүп, боттуг дузаны чедирип турар бис. Ак-Туруг районнуң эң-не улуг кедээ Совети болгаш чурттакчы чону хөй, ол ышкаш оруң беддири болур турар, ындыг болганы-биле маңаа корум-чурум тудуп ажылдаары берге, ынчалза-даа болдунар хемчеглерни ап чорудуп тур бис.

Тыва Республиканың Президентизиниң кижи өлүрген үүлгедикчилер-биле демиселди күштелдирер дугайында Чарлыы солунга үнери билек, ону ажылчы чонга тайылбырлап, таныштырар ажылды организастаан бис. Ол хемчегге Кызылдан даргалар база киришкен. Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы Опанас Ондар идепкейлиг киришкен. Бүрбү Янчап материалда бо талазы-биле чүнү-даа кылбааның айыткан, ол шын эвес, бо чүүлга документиге хамаарыштыр ажыл ам-даа уламчылап турар.

Бо чылдың май 25—27 хүннеринде Ак-Туруг девискээринге Кызыл-Даг школазының өөреникчилери походтап, аян-чорук кылып чораны шын. Олар Оорут деп черге чылгычылар аалының чанынга хонуп, малчыннарның оолдары-биле ойнап-хөглеп турганнар. Кажан өөреникчилер чаныып чоруп орда, оларның ойнап турган оолдары таваржы бергеш, бир уругну ойнай-сылдай ушкарып алгаш чоруй барган. Ол үеде кандыг-даа күштеп-күчүлээшкин болбаан. Солунга бижээни ышкаш коргунчуг херек болбаан, бир эвес ындыг херек үнген болза, истелге органнары сайгарар болгай.

Инвалидтерни болгаш пенсионерлерни хой кыргылдазынга кирипштирер шиитпирни үндүргеним шын. Ында ажылдап шыдаар хоочуннарны хаара тударын, чүгле беш хойну кыргааш, оон төлевирин ап болурун айыткан чүве. Кандыг-даа албадал кылбаан мен, чүгле оларның эки туразын барымдаалап турган чүве.

Суурда бажын-балгат ниити оорлаар, уптээр чорук көвүдээнин кедээ бижикчи материалда бижип турар. Херек кырында бо талазы-биле биске хомудал билдириишкин-даа кирбээн.

Бүрбү Янчаптың мээң ажыл-чорудулгамга хамаарыштыр бижээн материалынга харыызы дөмчүзү-биле бижиирге мындыг-дыр. Дорту-биле чугаалаарга, болбаан чүүлдерни болган кылдыр хөөредип бижээнинге удурланып турар мен. Мээң ажылымда четпестер бар, ону шүгүмчүлеп, чугаалааннарга кажан-даа удурланмас мен, харын оларны эдип алыр дээш ажылдаары хүлээлгем болур. Ажылдакчы кижиниң кылбааны чүүлдерни бижиирге кончуг хомуданчыг-дыр.

Кедээ бижикчи Бүрбү Янчап деп чүү кижил дээрзиниң дугайында таныштырып бижиирин шиитпирледим. Бо дээрге бистиң суурда улуг-бичии кижилерниң хүндүлевес, аксы-сөзү эйда-кайда, арага ижип алганынга сылдаглап алгаш, улуска чалчыыр ойлук чок кижиниң бирээзи. Уругларының кижизидилгезинче ол шоолуг сагыш салбас, оон уламындан олар кем-херек үүлгедип, корум-чурум үреп турар. Тодаргай чижектерни кирип каайн. Хамааты Дугур Уйнук-оолду ашак, кадай нелээн эмгелеп турган эттээн. Пенсионерлер Р. С. Хунай-оол биле М. С. Хунай-оолга каш удаа чалчып, бак сөстер-биле сөглээн. Чоокта чаа, август 15-те, аарыг пенсионер С. Кууларны солун арнынга бижиир арга чок бак сөстер-биле сөглеп, чалчаан. Бүрбү Янчаптың уруглар кижизидилгезинче сагыш салбазындан улуг оглу Арыг-Үзүүнге арагалап тургаш, бир хамаатының амытынынга четкен, бирээзи уптекчи чорук кылгаш, шииттирген. Бир оглу шериг албаны эрттирип турган кезээнден дезип келген, ажыл чок тоңап чоруп турар. Шак мындыг амыдыралга төлэ чок кижи республика солунунга өске улустарның дугайында материалдар бижиир арын-нүүрү чок деп санаар-дыр мен.

Кара-оол ДАСПАК.
Улус депутаттарының Ак-Туруг кедээ Совединиң даргазы.
Чаа-Хөл район.

БАРЫМДААЛЫГ ЧУГАА

1950 чылдарның эгезинде Улуг-Хем районда Жданов аттыг колхоз ам «Ак-Тал» совхозтуң Чодураага Балдан-оол Донгакович Седип биле Борбак Донгаковна хып дээн кончуг аныяк-чалыы үезинде ынакшылын тудуп, улуг-биче чоннуң алгыр-йөрээл сөстерин дыңнап, ха-дуңма төрел-дөргүлүнүң белек-селээ хүлээп ап, кудазын эрттирип, өглениишкинниң баштайгы алганнар. Ол үеде колхозтарның тургустунуп турганының баштайгы чылдары турган. Бо чаа өглененнерге аныяктарда хуу мал-маган-даа чүү боор ийик. Устаа өзүгаар чок 25 шээр чүве, 2 инек арттырып алгаш, шуптузун ниитилештирип, колхозтуң хөреңгизи кылдыр дүжаалтар үе-ле болгай. Колхозтар тургустунуп эгелээнниң баштайгы чылдарында-ла чамдык улустуң хуу малы чок куруг артканнар. Чамдык каан-халыышп чылдар болганда дыка-ла берге байдал тургустунгулаан.

Борбак биле Седип Балдан-оолдар өг-бүле тудкан хүнүнден бээр үр-даа үе эртпээнде, Жданов аттыг колхозтуң малчыннары болуп ажылдап эгелээннер. Седип Балдан-оол чылгычылап турган дайы-биле колхозка-ол-ла ажылын уламчылай берген. Борбак бир кодан төрүүр хой хүлээп алгаш, кадарчылап эгелээн. Кайызы-даа ажыл-ишке кызымак аныяктар чыл бүрү ажылынга мергежип, каш чыл эрткенде колхозтуң хамаанчок районнуң мурнакчы малчыннарының одуруунче кире бергеннер. Ыландыя Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозтуң директору (хөй чылдарда удуртур ажылдарга чораан) Биче-оол Кыргысович Монгул-оолдуң ажылдап турган үезинде бо малчыннарның мурнакчы ажыл-ижин бедик-биле үнелеп турган. Оларның уругулчу малын кадарар чайлаа Хендерге-Бажы, кыштаа Бак-Ыяш деп черлер.

Борбак Балдан-оол кадарып турары хойлазын мендя чыл ажырып, чүс башка онаажын 100 ажыг хураганы хазя-ла 90 хураганы ажаап өстүрүп, бүгү Тывага ат-сураа үнүп, солун, сеткүүлге парладып, хүндүлел самбыразынга чүрүк-хөрүү үнүп турганын улус-чон билир, чугаалажыр турган. Моон хереңии кылдыр аңгы-аңгы чылдарда оон хүндүлел бижиктери болгаш орден, медальдар база өөтектиг бараанар, акша-тегерик дээш ап турганы шаңнал-макталдарын чугаалаарга-ла четчир. Оон ыңай Борбак мал төлүк мендя алганы дээш хураганнар-биле база каш катап шаңнаткан. Борбак хугайында чугаа кылырымга Монгул-оол Кыргысович кончуг күзелдии биле мынчаар чугаалааның ол-ла хевээр бижидим.

«Борбак дээрге кончуг солун угбай бодлур ийин. Ажылдап турда ооң эрес-кашпагайын шуут кижи кайгаар, кандыг-даа эрлерден артык. Аът сүг мунуп турда, бир-ле оолдар-ла. Бир катап мындыг чүве болган. Аалдарның хойларын үзе-чаза сывырып туткулай бээр мындыг ыттар тыпты берген. Борбак бир-ле катап оларга таварышкаш, Чүгүрүк-Бора дээр аъды-биле сывырып турган, соп каан» дээр чүве. Аъды-даа, боду-даа кончуг-ла эрес, кашпагай амытан» деп улус чугаалажыр.

Өөдеи-Тал, Ажыг-Кара, Бак-Дыт ынчаар Борбак-биле кожа-хелбээ чурттап чоруур малчын угбалар бар. Оларның аттары бо: Докпак, Борбак, Калбак, Шөйбек, Чорбаа. Оларның мал одарладыр черлери: Ажыг-Кара, Куй-Даа, Эмиглер, Ном-Тей, Оргу-Баары деп черлер. Ак-ак өглерлиг кончуг найыралдыг улус турган. Бот-тывынгыр артистер оюн көргүзүп чеде бээрге, оларны мактап, оюн-баштак кожаңнарны бо-ла сала бээр:

Базарга көк, эдерге хек
Барыксанчыг Хендергени
Баткан кижи бажын дозар
Балдан Борбак, Кыргыс Докпак

Бир-ле Кызылга болган малчыннар чыыжынга Борбак ол-ла Чүгүрүк боразы-биле аът чарыжынга эрткеш, бирги черни ап, шаңнал-макталдыг болган. Кижи хөөкүйнүң төрүттүнген салым-чолу кандыг-даа боор чүве-дир ийин. Кым-даа кижи кандыг салым-үлеге таварышпас дээр боор. Хөөкүй Борбак уруг-дарыг чок болганынга-даа чалынмас, малын боду-ла дозар, кадарар, өөнүң ажылын-даа боду-ла кылыр. Кончуг-ла кызымаккай, шудургу, телептиг кижилерниң бирээзи.

Борбактың өөнүң ээзи Балдан-оол Донгак кара чажындан чылгы кадаржып өскен болгаш мергежилдиг чылгычы боор назынының эки чылдарын ажыл-ишке, чонга бараалгадып, улгаткыже чурттап чораан. Ону эш-өөрү болгаш таныш кижилер оон адын Чүгүрүк-Аъттыг дээр. Шынап-ла, ооң Тывада чок дээн Чүгүрүк-Боразы бар. Балдан-оол чылгычылаарда өске аъттар мунар, а Чүгүрүк-Боразын колдуунда-ла кадайы мунуп чоруур. Балдан-оол ийи-үш хондур чылгычылап чоруй баарга, ооң ада-иези —Ала-Карак, Дагбалдай ирей-кадай Борбакка дузалажыр. Ол онаашкан ажылынга кончуг чүткүлдүг, арга-мергежилдиг. Омак-сергек кончуг чугаакыр хөглүг ап. Ооң ташывас-билбес кижизи чок, эш-өөрү хөй. Ол Борбак-биле дөмей, районда мурнакчы чылгычыларның одуруунга чорууп турган. Балдан-оол бежен хар иштинде чораш, хеп-хенертен бажымайлааш, «шыдашпайн» барган. Хан базыышкынныг чораан. Борбактың амыдырал-чурттаалгазынга, сагыш-сеткилинге өөнүң иштиндец чарылганы кончуг-ла аар-берге болган. Ам канчаар боор Борбак ажыг-шүжүгге алыспайн, быжыг турушту-биле туттунуп, биеэги-ле мурнакчы малчын болуп, беш-алды чыл иштинде ажылдап келген.

Ынчап турда, өштүг чүве ышкаш, чартыктап аараш, Шагаан-Арыг эмчизинге чыдыкан. Ол аарып эгелээринин чүгле мурнунда пенсиязын кылдырып алган турган. Ол эмнелгеге бир чыл ажыг үе иштинде эмнедип турда, Борбактың дуңмалары алгаш, Каа-Хем районда Авыйган деп черде кырганнар бажыңынга чедирип кааннар. Ол бажыңга хөөкүй Борбак үш чыл ажыг үениң иштинде чыдып келген. 1992 чылдың төнчүзү, декабрь айның эгезинде Улуг-Хем районнуң Хайыраканда хоочуннарның интернат-бажыңы ажыттынып ажылдап эгелээн. Бо черни тургусканы амгы берге рынок харылзаазының үезинде кончуг-ла болур-чогуур чүүл боор турар. Бо черде республиканың бүгү районнарындан келгилээн кижилер бар. Инвалид-кырганнарның сеткил-сагыжынга өөрүнчүг болганын чугаалажып турар бис. Бо интернат-бажың тургустунгаш чүгле ийи хире чыл боор чорда январь төнчүзүнде, кыштың кончуг соок турган үезинде Борбакты бодунуң чаңгыс чер-чурттуу интернаттың директору Валерий Тюлюшевич Дондувай албан-биле чоруткаш, Авыйгандан Хайыраканга эккеп алган.

Бо черни дыңнааш Борбак дуңмаларынче чагаа база бижиипкен турган. Ынчангаш бистиң бо интернат-бажыңга ол азырадып, эмнедип, чурттап эгелээн. Борбак чоорту бо черниң байдалынга таарыжып, эмчилерниң эмнээшкининге болгаш ында ажылдап турар ажылчыннарның ылангыя поварларның ачызында чоорту-ла сегип эгелээн. Оон ыңай бир эки чүүл болза, «Бурган-на өршээзин» сарыг шажынның Хайыраканда ажылдап турар хүрээзи ооң лама-башкызы Станислав Кужугетович Серенот улуг салдарлыг, ачы-хавыалыг болганын чугаалавас аргажок. Балдан-оол Борбак чоорту-ла улам сергеп мырыңай бүт кырынга туруп келген. Шала часкаар апарганда даянгыыштыг үнүп-кирип кылаштаптар болу берген. Чайның айлары эгелеп, чыдыг-чалыы-даа хөлчок барган. Борбактың арын-шырайы аяннып апарып, эът-мага боду долуп чазык-хөглүг-даа хөлчок барган. Чайгы чылыг хүннерде хоочуннарның интернат-бажыңның баарында сандайларда олурупкаш, бистер хөөкүйлер, кырганнар, аар-саар чүвелер чугаалажып, агаарлап олурувулаар бис. Ынчап чорун тура, чоорту-ла бистер ийи чоок кижилер апарган бис. Чалгаараңчыг, чоруксанчыг үелерде үе-шаг эрттирип, эрткен-барганывысты-даа чугаалажы бергилээр бис. Чечек, бүрү саглаңайып, хектер, куштар чаржалажып ырлап турда, көктүг чайның хөглүү мага-лыыш чүү дээр боор! Бистиң интернат-бажыныывыс суур ортында хем эриинде турар чүве. Чамдыкта Улуг-Хем эрииңге кылаштажып кээп, унуш-бойдусту, эстеп баткан Улуг-Хемниң оожум чалгыларын көрүп олургулаар бис. Улуг-Хемче кайгап олура, элдеп-эзин чүвелер-даа бодай бергилээр мен. Чадаарда бир-ле чогаалчының шүлүүнде (харын ыры болу берген) мындыг одуруглары-даа сагышка кирип кээр:

Ынакшылга назы турбас
Кырган-чалыы ону ойбас.
Кыжын-чайын дөмей частыр
Ындыг чечек ышкажыл ол.

Кадыг-берге рынок харылзаазының үезинде ажы-төлүмнү, аныяк-өскенни бодап-сактып, боларымның-на эки чоруурун, боларымга-ла эккин күзээр мен. Амыдыралдың берге үезинде аныяк-өскен ажыл-ишке-ле чүткүп чоруур болза, бергелерни ажып эртип, бодал-күзелин боттандырып чорзун деп идегээр мен. Бо-ла бүгүнү бодап ора, бажымга мындыг одуруглары-даа сактып бээр мен:

Кыраан мен дээш кужур
бодум
Кыпсынчыды бодай бербейн.
Кылын шыдаар шаам-биле
Кылыр ишче чүткүп чоруйн.
Оюн-баштаг жажымны
Октавайн чоруур дээш мен.
Кужум-шинээм сулараан
бол,
Хүлүмзүрүүм кагбайн
чоруйн.

Борбак Балдан-оолдуң эрес-шудургу, кызымак-чүткүлдүг ажыл-ижин магадап, ооң кээргенчиг салым-чаяанын, түрүп албас кылдыр аараанын кээргеп, муңгарап, бо хүннерге чедир ооң кадыкшылы экижип келгенинге өөрүп, хөй-ле чүвени эргий бодап олур мен.

Донгак ДЫРТЫК.
Хоочун башкы, шүлүкчү, пенсионер.

● Дүжүт-93

АЖААП АП ЭГЕЛЭЭН

● ТУРАН. Бии-Хемниң тараа шөлдеринде бо чайын чаагай дүжүт өзүп үнген. Ынчангаш ол черниң ажыл-ишчилери «тараавыс чаагай-дыр» деп чугаалажып турар. «Кызыл тараачын» совхозтуң тараажылары ийи чүс бежен гектарда чаагай чалгаан көк-тарааны ажаап кирипкеннер.

Ол районнуң «Өөк» совхозта бышкан тарааның 350 гектарын база кезип эгелээн. Ажыл-агыйларда механизаторлар комбайннарны дүжүт ажаарынга шынарлыг белеткээн. Он ажыг комбайн кезилдеже кирген.

«Хадың» совхозтуң ажыл-ишчилери техниканы ыяк белеткээш, 140 ажыг гектарда көк-тарааны база ажаап кирипкен. Бышкан тарааны чидириг чокка ажаап алырынче бүгү күштү ажыл-агыйлар мөөңнеп эгелээн.

Бо районда мал чемнериниң белеткелдери элээн шуудаашкынныг. Сиген кезилдезин, ону сарааттаарын «Ээрбек» совхозтуң ажыл-ишчилери ам 90 хуу чедире берген. «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйда механизастаан звенолар мал чемнерин белеткээрин 88 хуу күүсеткен. «Бии-Хем», «Саян» совхозтарда мал чемнериниң белеткекчилери база шалыпчы болуп, сенаж салырын чедиишкинниг боттандырып турарлар.

БЕДИК-БЕДИК САРААТТАРЛЫГ

● ЧАДААНА. Мал чемнериниң белеткелинде Чөөн-Хемчиктиң ажыл-агыйлары он беш муң тонна сигенни кылган. Сигенни кезип, сарааттаарын «Чыраа-Бажы» совхозтуң бригадалары элээн шалыпкын чорудуп турар. «Большевик» совхозта мал чемнериниң белеткели сезен хуу чеде берген. Хорум-Дагның сигенчилери база мурнуку одуругда. Ынчангаш шынаалар бедик-бедик сарааттарлыг.

(Бистиң корр.).

КАЗАХСТАННЫҢ ТАРААЖЫЛАРЫНДА

АЛМАТЫ. Казахстанның тараажылары ажаап алыышкынның эгелээнинден бээр бо хүннерге чедир бешки миллион тонна тарааны бастырып белеткээн. Ажаап алыышкын ёзулуг түлүктевээн-даа болза республиканың тарааға херегделиниң үштүн ийиги кезиин белеткеп ап четтигипкен.

Бо-даа чылын казахстанчылар эки дүжүттү өстүрүп алган деп чүвени ажаап алган тараа бадыткап турар. Кызыл-тастың, арбайның, суланың гектардан ап турар хемчээли тулган дүжүттүг дээн турган 1992 чылдың бо үезинден безин 1.2 центнер ажып турар.

Ынчангаш күрүне чүгле иштики херегленге чеэчир чеди миллион тонна тарааны садып алыр дээн. Арткан тарааны ону тарып, ажаап алган кижилер боттары баш миннир.

КазТАГ-ның корр. Анатолий ШЕВЕЛЕВ.

ЧАА ТУДУГ

Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузундан ырак эвесте тос каът чуртталга бажыңының чанында бир бажыңның тавааи казып каан чыткан чүве. Ам ында чаа тудугну кылып эгелээн-дир. Ону «Кызыл тудуг» эргелелинде Валентина Дубининаның дашчылар бригадазы кылып турар.

Ол тудугга херегләэр тууйбуну ында элээнни дүжүрген. Саян артында бүдүрүлгеден эккелген ак тууйбу-биле Элегес-Аксында заводтуң кызыл тууйбуларын катай салып, «сарала» бажыңны кылырлар. Бажыңның тавааи бедидир салып дооскаш бирги каъттың ханаларын кылырынче шалыпкын кирген. Тудугну хала чокка, дүрген кылырынга ооң чаңында тургускан бедик кран дузалап, тууйбуларны, хоюдугну эккеп берип тур.

Бригадирниң орнун төлээлеп турар дашчы эр Василий Михайлов, эрткен хүннерде чугу-ла херектиг тудуг материалдары чок болганындан кылыр ажыл чок олурдувус, чагыкчы албан черн —Айыыл чок чер ямызы элээн үр акша шилчитпээн. Сөөлгү ийи айның шалыңын безин албаан болгай бис—деп хөөрей каап, кызыл-ала хананы улаштыр бедидип бар чор.

Тос каът бажың чанында бо тудуг беш каът болур. Бир ужунга 6 каът бажыңның тавааи салырлар. Ону улаштыр ыргак хевирлиг кылыр. Чаа бажың болу бээрге, аңаа үжен сес аал иштин көжүп кирер. Аныяк дашчылардан Алексей Дамдын, Вадим Моңгуш, Артур Хертек мында шалыпчы ажылдап турарлар.

Охемчик ОНДАР.

ТҮҢНЕЛ ЧОК

Бойдузувуска кончуг-ла кам-хайыра чок апарган улустур бис. Улуг-Хем районда Алдар-Төш, Килеңниг, Кегээн-Булак Сөөскенниг девискээрлерниң үнген ыяжын тудугга болгаш оттулар ыяшка херегләэри-биле кезип каапканының түңнелинде Кегээн-Булактың аржаан суу сыгыгаа ол чоок-кавының дамырак кара суглары соолган.

Бойдуста бүгү чүве бот-боттарының аразында тудуш харылзаалыг болгай. Ылангыя арга-арыг-биле агып бадып чыдар сугларның аразында харылзаа кончуг улуг. Өзен черлерниң ыяжын кезип каапкарга ол девискээрниң оът-сигени кадар, агып чыткан суглары кургаар.

Чадаана хоорайда кедээ ажыл-агыйны химижидер чер улуг көвүрүг чоогунда турар болгай. Оон тараа шөлдеринге ажыглаар чемишчидилгелери болгаш хоран бүдүмелдери чер ишти-биле дамчааш, Чадаана хемин хирлендирип боктаалдырган. Ам ол хемде өскүс байлаң-даа артпаан деп чугаалап болур. Бора-Хөл ховузунуң тараа шөлдеринге ындыг бүдүмелдерни ажыглап келгениниң түңнелинде ол девискээрде куштар байтык, курт-кымыскаяк безин көзүлбестей берген.

Арга-арыг ажылдакчылары ыяш-бүрү ыяштарының үрезиннерин чыл санында тарып турар. Чаа үнүп орган өзүмнерни чайлагларда аалдарның малы сый базып кааптары база хомуданчыг боор-дур. Бо бүгүнү бижиирге-даа түңнел чоок боор-дур.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.
Чадаана хоорай.

УЛУГ РОССИЯНЫ КЫМНАР САНДАРАДЫП ТУРАРЫЛ?

Төөгүлүг болган берге өскерилгениң — Россия империязының сандараашкынының болгаш Россияның чаа күрүнезиниң тургустукчуларының херечилери болуп турар-дыр бис. Россия Федерациязы берге, нарын байдалдарда катап тургустунуп, чаартынып турар-дыр.

«Тыва, Татарстан, Чечня Россиядан үнө бээр бе, азы үнмес ирги бе?» Мындыг айтырыгны чамдык кижилер салып, харын чиктиг идея кылып турары черле элдептиг. Кижи сагыжынга таарышпас болгаш айыыг айтырыг-дыр ийин.

Россия күрүнезиниң тургустунуушкунун Иван Грозный хаан 1552 чылда Казань хоорайны алганы-биле эгелээн болгаш 1944 чылда Россияның составынга Тываның каттыжып, кирген-биле доозулганы бүгүдеге билдингир болгай. Муң чылда догуннап келген улуг күрүнениң сандараашкыны Казаньдан эгелей берип магатчок боор деп бодалдан Россияның амгы төвү сестип турар. Дараазында ээлчегде — Тыва, Саха (Якутия), Башкортостан, Ыраккы Чөөн чүк, Сибирь, Россияның улуг областары турар турар деп, Россияның амгы удуртулгазында чамдык кижилер база сестип турарлар. Ийет, ындыг сестиишкинде чылдагааннар бар-ла харын, ынчалзажок ол чылдагааннар Казань Кремлинде, Тываның, Башкортостанның, Саханың ак бажыңнарында эвес, а Москваның Кремлинде болгаш Россияның Ак бажыңында болуп турары черле чиктиг чүве. Россияның улуг күрүнези-биле «дайынны» Тыва, Татарстан, Башкортостан, Саха эвес; а демократияның «принциптери» чорудуп турар ышкажыл.

Россия болза ССРЭ ышкаш, шак ынчаар сандарап дүже бээр деп, чамдык кижилер бистерни коргудуп турар. Чаңгыс аай күрүнени камгалап, хевээр арттырарының янзы-бүрү аргаларын, оруктарын политиктиг ажылдакчылар болгаш эртемденнер саналдап, сүмелеп турар. Кым-бир кижилер күштүг ажыглаарын күзеп турары чажыт эвес (Россияның оралакчы президентизи «улуг күрүнезирек» А. Руцкой безин Чечен Республиказе Россияның шериглерин кийрерин негеп турганын сактып көрээли). Реформаларны чорударының политиктиг, экономиктиг, национал болгаш өске-даа аргаларын сүмелеп, саналдап турар кижилер база бар. Ынчаарга Россияның төвү эптиг эвес ходелдер болза, Федерацияның үстүнде ады кирген субъектилерин улам ыңайгы суверенизацияже хөөктүре берип магатчок.

Россияның девискээр талазы-биле бүдүн чоруу амгы үеде төөгүлүг чаңчылдың күжү-биле хевээр камгалаттынып турар-дыр. Ук девискээрниң бүдүн чоруунуң эрге-хоойлу баазазы — сууру дыка кошкак дээрзин сөөлгү чылдың дуржулгазы бадыткап көргүскен. Федеративтиг керээ колдуунда «үстүнден» тургустунган болгаш Россия ниитилелин демократчыткан хемчээли-биле доктаамал «арыглаттынып» турар-дыр. Ынчангаш Тыва, Татарстан болгаш мурнунда автономия болуп турган өскелер-даа ол чорудуушкунуң эгелекчилери эвес, а чүгле күүсекчилери болуп турар.

«Чаңгыс аай болгаш үлеттинмес» Россияның өскерлиишкинин чогум демократчыдылга бузуп каан. Ынчангаш каттышпасты каттыштырар деп оралдашкан херээ чок боор: күзезе-даа, күзевезе-даа шилип алыр апаар. Национал-күрүне харылзааларының системазын чурумчудары Россия күрүнезин быжыктырар арга болуп шыдавайн турар, Россияның национал-күрүне тургузуун чаартыры — черле төп айтырыг болуп турары маргылдаа чок. Мен бодаарымга, ол эң чугула айтырыгны чеп шиитпирлээриниң аргалары, оруктары Россия төвүнден эвес, а ооң национал республикаларындан, ооң иштинде Тывадан ужукталган бодал-биле анализтеп көөрге, арай элээн өске болуп турар. Төптүң чамдык удуртукчуларының бодалын өзүгаар алырга, Федерацияның үстүнде адаттынган республикалары «байдалды дүвүредип», чаңгыс аай күрүне болур Россияның догуннаашкынынга кыжанышкынны тургузуп турар. Ынчаарга өскелер шуптузу Россияның сандараашкыны дээш, а Россияның чүгле төвү чаңгыс эн дээш чаасказын туржуп турар эвес-ле болгай. Суверенитеттиң — бүрүн эргениң чедип алдынган деңнелин чайгылыш чокка камгалап, республикалар аразынга ийи болгаш хөй талалыг харылзааларны тургузарын, калбартырын оралдажып турарларының «буруузу» чок-даа бол, «буруулуг» болуп турар ышкажыл. Шак ол базымнарны Россия Федерациязында чарылдырыкчы, хоорлукчу характерлиг хөделиишкиннер кылдыр көрүп турары хомудаанчыг-дыр ийин. Россияның демократтыг удуртулгазын төлээлеп, боттарын демократтар бис дижип турар чамдык кижилер ындыг бадыткаашкыннарны кылып турары черле элдептиг. Федерацияның субъектилерин калбартыр, оларга бүгү талалыг деткимчени көргүзер дээш чогум-на демократтар туржур болгу дег. Россия Федерациязының бүрүн эргелиг субъектилери даштыкы экономиктиг харылзааларны дорту-биле калбартпас болза, рынок харылзаалары кажан-даа хөгжүвес-ле болгай. Бо бүгү чүүлдер Федеративтиг керээде көрдүнген. Унитарлыг, ынчалзажок демократтыг Данияның хемчээлинде Гренландияның байдалын Россия Федерациязының республикаларының эргелээн-биле чижек кылдыр деңнеп көрээли. Ол дээрге дээр болгаш чер-дир. Гренландияда, ооң эргезинде чок чүүлдер: чүгле бодунуң армиязы, национал валюта акшазы болгаш хуузунда каайлызы. Оон өске бүгү чүүлдер талазы-биле Гренландия шуут бүрүн эргелиг. Биргээр чугаалаарга, Гренландия бюджедин бот-тускайлан тургузуп, күүседип, хоойлуларны боду хүлээп ап турар. Ол бүгү чүүлдерни кылып турары дээш ону «туразындаа», «чарылдырыкчы» деп кым-даа буруудатпайн турарын демдеглээр херек. Россияның суверенниг республикалары суверенниг эвес Гренландияга алаарган болур ийик.

1992 чылдың март 31-де Москвага ат салдынган Федеративтиг керээ дугайында бо чүүлге онзалап айтыры черле артык эвес боор. Ынчаарга Тыва болгаш өске-даа республикаларның хөй нуруузу ол керээге ат салган, а Татарстан болгаш Чечен Республика ат салырындан ойталаан, Башкортостанның делегациязы озалдап келген. Федеративтиг керээге ат салырының өзулазынга киришкен мен. Ынчангаш ол үеде ниитилел-политиктиг байдалга доктаар бодай-дыр мен.

ССРЭ-ниң сандарап дүшкени-биле холбаштыр сеткил дүвүрээшкиннинден ынчаарда чок оңгарылбаан турган. ССРЭ-ниң сандарап дүшкени эки азы багай бе? Ол — аңгы айтырыг-дыр. Ол дугайты чугааны аңгы кылыр апаар. Ол үеде Россия база сандараашкынның кыдыынга келген турганын демдеглээри артык эвес. Ынчаарга Федеративтиг керээге ат салбышаан, делегейде эң улуг федеративтиг күрүнени ынчан камгалап алган. Россияның политиктиг чамдык ажылдакчылары, оларның аразында боттарын демократтар бис дижир кижилер ол дугайында уттуп турары черле чиктиг. Амгы үеде Федеративтиг керээже чөөн болгаш барының үзелдиглерниң талазындан кедергей халдаашкыннарны кылып турар. Ол черле чиктиг эвес боор. Федеративтиг керээ болза бодунуң политиказын империязыг турамык хөөннерге үндезилеп турар Россияның үш политиктериниң болгаш политиктиг күштериниң оруунга сөөлгү моондак болуп турар.

Федеративтиг керээге хамаарыштыр колдуунда үш туруш бар. **Бирги туруш** — Федеративтиг керээни шуут хүлээвезиниң туружу, ону күш чок болдурарының негелдези. Ындыг турушту, Россияның губерния эргелеп башкарылгазының талалакчылары илергейлеп турар. Ол туруш болза, автономнуг тургузуулары, оларның аразында республикаларны үзүткээринче угланган. Ынчаарга национал республикалар ындыг турушту шиитпирлиг буруу шаап, суверенитеттиң чедип алдынган деңнелин шыдаар шаа-биле камгалап турар. **Ийиги туруш** — Россияның крайларының, областарының эргелерин республикаларның эргелери-биле деңнештиреринче угланган. Ол туруштуң талалакчыларының бодалын өзүгаар алырга, республикаларның эргелери кедергей улуг болгаш ук эргелерни олар чоптуг эвес өзү-биле алган кылдыр бадыдыйн турар. Ынчангаш Федеративтиг керээни үндезини-биле эде көөрүн ол туруштуң талалакчылары негеп турар. Ынчаарга «эде көрдүнген» федеративтиг керээге республикалар, оларның аразында Тыва кажан-даа ат салбас ийик. Ынчаар «эде көрдүнген» керээ бир эвес бар болу бээр болза, ук документ Россияның сандарап дүжериниң эгези болур ийик. **Үшкү туруштуң** талалакчыларының бодалы мындыг: Федеративтиг керээ тергиин эки, ынчангаш аңаа чигзинип болбас, керээге ат салбааннар (Татарстан, Чечня, оларның сөөлүнде — Ингуш Республика) «чаңгыс аай күрүнеге» улуг айыылды таварыштырып турар. Ынчаарга Хосталганың болгаш деңэргениң улуг принциптеринге үндезилеттинген узун хуусаалыг болгаш найыралчы эвилелди Татарстан 1990 чылдан бээр Россияга саналдап келген. Биргээр чугаалаарга, Татарстанның удуртукчулары Россия-биле онзагай керээ харылзааларын тургузарын күзеп турарлар. Үстүнде ады кирген республикаларның Федеративтиг керээге ат салыр эжиин ам-даа ажык дээрзин уттуп болбас ужурлуг бис.

Чаа тургустунган Ингуш Республика ол керээге ат салырын боттуу-биле күзеп турар. Федеративтиг керээни тергиин эки деп санаар туруштан ырак болуп турарымны демдеглээр бодай-дыр мен. Хууда бодалымны өзүгаар алырга, Федеративтиг керээ — бот-боттарының аразынга чөпшээрежилгениң документизи-дир. А чөпшээрежилге — ол дээрге, бот-боттарын дыңнажыры, зайнга киржири, бот-боттарынга ажыктыг кылдыр шиитпирлээри-дир. Бо таварылгада Россия Федерациязының субъектилериниң болгаш Россия төвүнүң аразында четпестер чок эвес. Федеративтиг керээниң чамдык чүүлдеринге республикалар таарзынмазан дээрзин демдеглээри артык эвес. Бо талазы-биле чаңгыс-ла чижекти айтып көрейн. Чижээ, Кеземче кодекизи болгаш Кеземче-чорудулга кодекизи Россияның төвүнүң эргелеп башкарылгазында хевээр туруп турар. Ынчангаш федерацияның республикалары боттарының национал онзагай байдалдары бар турбуже, ол кодекстерге чагыртып, оларны эдербишаан. Ынчаарга республикалар бодунуң кеземче кодекстерин, кеземче-чорудулга кодекстерин чогаадыр азы Россия Федерациязының КК-зынга болгаш КЧК-зынга эдилгелер, өскерилгелер, немелделер кийрер эргези чок болуп турар. Ынчалзажок республикалар ындыг байдалга мунчулбайн, демдеглеттинген кодекстерге өскерилгелерни Россияның парламентизин дамчыштыр кииртип алырын оралдажып турар. Өжегерээн сагыштыг-биле өлүрүкчү үүлгедиглер кылганы база мал оорлааны дээш кеземчени шыңгыырадыр дугайында саналдарны Тываның кийргени билдингир болгай.

Федеративтиг керээ дугайында сайгарылганы кылбышаан, мындыг бөдүүн бир айтырыгга тайылбырны бээрин оралдажып көрейн: Россия кандыг тургузукчу, үндезилекчи документтерге «туттунуп» база «даянып» турарыл? Монархия дээш хаап өзүзүн дүжүрген, тоталитаризм дээш бүгүдени чиктыр чагырган күрүне тургузуун эн октаан, ниитилелди болгаш күрүнени демократчыдарынче угланышкын чарлаттынган болгай. 1918 чылдың документилериниң дугайында, чижээ, «Россияның улустарының эргелериниң Декларациязының» дугайында сактып болур-ла харын. РСФСР-ниң тургузары чогум-на ол документини хүлээп алганы-биле эгелээн болгай. Россияның областары болгаш хоорайлары Федерацияның субъектилери кылдыр киржири ол Декларацияда көрдүнмээн. Бир эвес Федеративтиг керээни эде көөр болза, Федерацияның субъектилери болуп турар административтиг единицаларны ооргаа уштур апаар, ынчаарда Россияга эрге-хоойлу баазазы көстүп келир бе ынчаш? Азы Россия Федерациязын катап тургузар апаар бе?

Областарга, крайларга, хоорайларга хамаарышкан айтырыг чүге ынчаар чидиг-биле тургустунуп турарыл деп, номчукчулар айтыра бээр чадавас. Хамык ужур чүдел дизе, тургузукчу болурунуң бүрүн эргелерин олар чоңдан албаанында болуп турар. Ынчаарга областар, крайлар, хоорайлар — девискээр-административтиг единицалар дээрзин уттуп болбас ужурлуг бис. Дээди эрге-чагырга, Конституция, бодунуң хоойлужудулгазы областарда, крайларда, хоорайларда чок болгай. Ынчангаш Федеративтиг керээге оларның төлээлекчилериниң ат салганы эрге-хоойлуга чүүлдешпес деп бодаар мен. Россияның бүдүн чоруунга айыыл чогум-на ында болуп турар. Бо хире чугула айтырыгга хамаарыштыр оларга ындыг эргени тывысканы болганда, өске бүгү-ле чүүлдерге хамаарыштыр олар моон соңгаар турарзында болгаш хоойлуга удурланыышкын хөдели бербезиниң быжыг магадылалы чок ышкажыл. Ынчаарга Россияның бодунуң девискээрлериниң, тодаргайлаарга, орус чурттакчылардыг областарының, крайларының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның чарлыкчы хөделиишкиннеринде болгаш хөөннеринде эрге-хоойлу үндезини болгаш перспектива чок дээрзин онзалап демдеглээр бодаан мен. Бот-башкартынар дугайында айтырыгларны оларның тургузарынга чылдак бо таварылгада көңгүс чок, ынчаарга делегей эрге-хоойлузун өзүгаар алырга, бот-башкартынарының эргезин национал тускайлан девискээрлерге, тодаргайлаарга, национал тургузугларга тывысып берген. Ындыг эрге девискээр-административтиг единицаларга бердинмээн.

Федеративтиг керээге ат салдынгыже чедир байдал ындыг турган. Ынчаарга девискээр-административтиг тургузугларны суверенниг республикалар-биле деңнээр дугайында айтырыгны тургузарынга чылдакты Федеративтиг керээ берген болуп турар. «Чоруп-ла орган, ынчангаш чедип келген» деп чугаа бар болгай. Ынчангаш областар, крайлар, хоорайлар күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны, Конституцияны хүлээп албайн, референдумнарны, дорт соңгулдаларны эрттирбейн-не, суверенниг республикаларның эргелерин боттарынга алырын негеп эгелээн. Харын Вологда, Урал, Примор деп республикалар безин бар апарган. Боттарың республикалар кылдыр чарлаарын өске областар, крайлар база күзей берген. Аңаа элдепсинген херээ бар бе?! «Чарылдырыкчы» болгаш «башкаланчак» хөөннерге идиглиг болган бодунуң базымнары-биле Россияның Федералдыг Чазаа болгаш Дээди Соведи оларга ындыг чылдакты берген-дир.

Россияның областарының, крайларының, хоорайларының социал-экономиктиг эргелери элээн кыстырган дээрзин демдеглээри черле чоптуг болур боор. Экономиктиг бот-тускайлаң болгаш бот-хандыртынар чорукче угланган оларның хөделиишкиннери Москвада төптүң албадаашкынынга болгаш чөрүлдээнге таваржып турар. Эрге-чагырганың кедергей төпчүттүнгенин бир эвес күш чок болдура берзе, Россияның найысылалында кедергей хөй кижилиг дужуметтер аппарады чүнү кылыр, кандыг ажыл күүседир апаар ирги? Ажыл дилеп эгелээрлер бе? Олар ажылдап шыдавас, а чүгле чагырып, дужаап, командылап билирлер.

Девискээр-административтиг единицаларның байдалын суверенниг республикалар эки билбишаан, социал-экономиктиг адырга, харын бот-башкарылгага тускайлан чоруктуу боттарынга улгаттыларын негеп турарлар. Биргээр чугаалаарга, Борис Ельциниң мынча дээни ышкаш: «социал-экономиктиг адырга олар чежени ап шыдаар болдур, ол-ла хире суверенитетти алзыннар». Ынчаарга областарга, крайларга, хоорайларга республика деңнелдиг политиктиг структураларны тургузарынга республикалар шиитпирлиг-биле удур туржуп турар. Чүге дизе, республика деңнелдиг политиктиг структураларны тургузары Россияны тус-тус хаанчыгаштарлыг можулар кылдыр сандарадырының херек кырында эгези болгаш Русь күрүнезин бадарадыр буза үстүрерин-че орук болур ийик.

Россияның орус чурттакчылардыг крайларының, областарының болгаш федералдыг ужур-дузалыг хоорайларының баазазынга — суурунга Россия Республиканы (азы Русь Республиканы) тургузарының идеязынче кичээнгейни угландырары чүүлдүг болгу дег деп бодаар мен. Ол идея славян уксаалыглардан, орус уксаалыглардан болгаш өскелерден-даа шагда-ла ужукталып турган. Россия Федерациязының тургузукчузу болур кандыг-бир онзагай эргелерни ол Русь Республика ээлеп болгу дег (Россия Федерациязының чурттакчы чонунуң 81,5 хуузу орустар болуп турар болгай). Орус крайларның, областарның, хоорайларның кажан Россияның Федералдыг хуралынга төлээлекчилерлиг болурунуң хевириниң база санының дугайында бодаары чүүлдүг болуп база магатчок боор. Бо айтырыг чөрүлдээлиг болганда, аңаа оралашканының черле херээ чок. Ол тема — аңгы чугаа кылырының айтырыы-дыр.

Мээң бо чүүлүмге айыткан чүүлдерден мындыг түңнелди кылып болур: Россия Федерациязының херек кырында тургузукчузу чок, а ооң тургузукчузу Россия, а шынында ындыг тургузукчу болуп шыдавайн турар-дыр ийин. Россия дээрге-ле — ооң крайлары, областары, федералдыг ужур-дузалыг болгаш өске-даа хоорайлары-дыр, ынчаарга Россия Федерациязының тургузукчузу — Россия бодунуң кезектери-биле керээлерни канчап чарар чүвел? Ынчаарга моон мурнунда автономиялар болуп турган республикалар-биле ындыг керээлерни чарары — мырынай өске айтырыг ышкажыл. Чүге дизе, суверенитетти болгаш бот-башкартынарының эргезин делегей хоойлузу чүгле национал онзагай девискээрлерге тывыскан болгай.

Ынчангаш Федеративтиг керээ болза Россия Федерациязын тургузуп турар документ эвес, а чүгле дугуржулга-дыр (Федеративтиг керээниң эгезинде ады — дугуржулга турганын сактып көрээли). База бир бөдүүн айтырыгга харыыны бээрин Федеративтиг керээниң анализи негеп турар: Федерациядан үнериниң аргазы Федеративтиг керээде көрдүнген бе? Хосталга дээрге хосталга-ла болгай. Хосталганы чүгле төптүң хостуг хөделир эргези кылдыр чаңгыс тала-биле көрүп болбас. Республикалар Федеративтиг керээге алын салбышаан, хаптальшикынче кире берген эвес ирги бе? Оортан уштунуп үнер аргазы чок апарган эвес ирги бе? Ынчаарга ам бир чугула айтырыг билдине берген: улустарның бот-башкартынарының эргези национал политикага бир эвес көрдүнмес болза, Россия кажан-даа демократтыг болгаш федеративтиг болуп шыдавас ийик. Федерациядан автоматтыг өзү-биле үнериниң эргезинден ойталаары — республикаларның бодунуң девискээринден болгаш хамааты база бүрүн эргезинден ойталаарынга чедирер апаар. Федерация «хуваттыныр» болгаш бүрүн эргелиг девискээрлерден тургустунган төлээде, ынчангаш чогум-на федерация болуп, унитарлыг күрүнеден ылгалдыг болур ужурлуг.

Тыва Республиканың Конституциязының чоокта чаа хүлээп алдынган 64 чүүлүн долгандыр дүрбүүшкүнү Россияның массалыг информациязының чамдык чепсектериниң болгаш политиктиг чамдык ажылдакчыларының кылып турарын демдеглевейн барып болбас. Бистиң республиканың Конституциязының 64 чүүлүн номчукчуларга сагындырып көрейн: «Тыва Республика болза Россия Федерациязының составында бүгү чонунуң суверенниг күрүнези, ол бот-башкартынар эргелиг болгаш Тыва Республиканың бүгү чонунуң референдумунга үндезилээш, Россия Федерациязының составындан үнер эргени бодунга арттырып ап турар» деп ында бижиттинген. Эргим хүндүлүг номчукчулар! Республиканың үндезин эргезиниң дугайында, делегей ниитилежилгезиниң кандыг-даа улузунуң делегейге бүгү-ниити хүлээп көрдүнген эргезиниң дугайында чугаа болуп турар.

Ынчаарга Россияның составындан республика үнер дугайында чугаа турбас ужурлуг. «Россиядан Тыва үнер дээн-дир» деп, мооң мурнунда Россияның массалыг информациязының чамдык чепсектери дүн-хүн чокка диңмиредир чарлап турган болгай. Ынчаарга улустарның бот-башкартынар эргезиниң дугайында айтырыгны төөгү талазы-биле келир бодап көөрү чүүлдүг болгу дег. А политиктиг хамаарышпас чоруктуң үндезини — экономиктиг бот-тускайлаң чорук дээрзи бүгүдеге билдингир болгай. Тываның экономиказы немелде акша алырының аргазы-биле амгы үеде амыдыраар болганда, республиканың бодунуң хуузунда бюджеди херек кырында чок болуп турар.

Мооң мурнунда автономнуг республикалар болуп турган черлер, оларның аразында тыва улустарның тускайланырынга чедир бот-башкартынарының эргезин чүге негеп турарыл деп айтырыг, шынап-ла, тургустунуп келир. Бирээде, улустарның (нациялар эвес) эргезин Каттышкан Нациялар Организациязының документилеринде болгаш делегейниң өске-даа актыларында улустарның аңгыланып тускайланырынга чедир эргези кылдыр тайылбырлап турар. Ынчангаш ол эрге бүгү-ниити хүлээп көрдүнген делегей принциви-дир. Ийиде, ындыг эрге Федеративтиг керээниң эге кезээнде быжыглаттынган. Ынчаарга Федеративтиг керээ болза Россия Федерациязының чаа Конституциязының кезээ кылдыр ооң төлевилелинде кирген айтыры артык эвес боор. Үште, улустарның бот-башкартынарының эргезин политиктиг чамдык күштер хүлээп көрбейн турар чорук «хоруурунуң сүүзүнүн» бодунуң ээлчээнде күштелдирип турар-дыр. Ындыг байдал ол айтырыгны долгандыр кадык эвес хөөннерни болдуруп турарын демдеглээр херек. Ынчалзажок бот-башкартынарының эргези — ол дээрге, Россияны сандарадыр дээни ол эвес дээрзин шагда-ла билир ужурлуг турган бис. Айтырыгны соора угаадып болбас.

Ынчаарга Тываның бот-башкартынар эргезиниң дугайында айтырыгны долгандыр чугаа чүге өөскүй бергенил деп, номчукчулар айтыра берип магатчок. Хамык ужур чүдел дизе, улустарның бот-башкартынар эргезиниң дугайында Федеративтиг керээниң эге кезээнде арай тода эвес айытканында болуп турар. Оон ынай янзы-бүрү политиктиг күштер ол эрге дугайында боттарының-биле аңгы-аңгы утказыг кылдыр кыйзы аарак тайылбырлап турар. Чижээ, Россия Федерациязының Конституция комиссиязының харыысалгалыг секретары О. Румянцев бистиң республиканың Дээди Совединиң сессиязынга чугаазынга демдеглээнин өзүгаар алырга, улустарның бот-башкартынар эргезин Россия Федерациязының иштинге бот-башкартынар эрге кылдыр ол билип турар. Ук эргени харын чүгле бодунуу-биле тайылбырлап турар кижилер бар. Ынчангаш ол эргени башкаланып, аңгыланырынга чедир улам-на тодаргайлаарын чамдык депутаттар негээн болгай. А оон өске депутаттар харын бүгү чонунуң референдумун эрттирерин безин негеп турду. Ынчаарга ол айтырыгны республиканың парламентизиниң залынга депутаттар боттары-ла шиитпирлеп кааны аас-кежик болган. Аас-кежик болган деп чүге ынча дээрим ол? Чүге дээрге ол хире нарын болгаш ханы утказыг айтырыгны бүгү чонунуң референдумунга кирген болза, республикада социал-политиктиг ниити байдалга таарымча чок салдарны чедирип болур турган ийик. Ынчаарда Россияда массалыг информацияның чамдык чепсектери «Тывада байдал баксыраан» деп база катап шуугаан эгелээр чайлаш чок турган.

Бот-башкартынар дугайында айтырыгны долгандыр маргылдаа ам-даа доозулбаан хевирлиг-дир. Президент Б. Ельциниң инициативазы-биле Конституция чөвүлел хуралының ажылдап кылганы Россия Федерациязының чаа Конституция төлевилелиниң 5 чүүлү-биле суверенниг республикаларның парламентарийлериниң чөпшээрежири чөгенчиг-ле боор. Ында мынчаар бижиттинген: «Россия Федерациязының күрүне тургузуу ооң чаңгыс эвин, эрге-чагырганың төпчүдүлгезин соксадырын болгаш **Россия Федерациязының иштинге улустарның бот-башкартынарын** хандырып турар (алаан автор шыйган).

Ол чүүлдүң кол утказы ийн хевирлиг болгаш Федеративтиг керээниң эге кезээнге чөрүшкек болуп турар, чүге дээрге бот-башкартынар эргени Федеративтиг керээниң ол кезээнде бадыткап турар болгай. Мен бодаарымга, ол чүүлдү мынчаар айыткан болза, чүүлдүг болгу дег: «Россия Федерациязының күрүне тургузуу ооң чаңгыс эвин, эрге-чагырганың төпчүдерин, соксадырын болгаш Россия Федерациязының улустарының деңэргелиин база бот-башкартынарын хандырып турар» (составында деп сөс чокка). Ынчаарда байдал таарымчалыг болур ийик. Ооң-биле холбаштыр Конституция төлевилелиниң 15 чүүлүнче онза кичээнгейни угландырары чугула. Ында мынчаар айыткан: «Делегей эргезиниң ниити хүлээп көрдүнген принциптери болгаш норма-чижектери база Россия Федерациязының делегей керээлери болза ооң эрге-хоойлу системазының тудуш кезээ болуп турар. Хоойлуда көрдүнген чурумнардан өске чурумнар делегей керээзи-биле доктааттынган болза, делегей керээзиниң чурумнары ажыглаттынар». Ынчаарга «улустарның бот-башкартынар эргезин» Россия делегей эргезиниң ниити хүлээп көрдүнген принциви болгаш норма-чижээ кылдыр хүлээп көрүп турар болганда, «аңгыланып үнер эргени» база хүлээп көөр ужурлуг. Чүге дээрге улустарның аңгыланып үнериниң эргези улустарның бот-башкартынар эргезиниң тудуш кезээ болуп турар, биргээр чугаалаарга, делегей эргезиниң ниити хүлээп көрдүнген ол принцивинде болгаш норма-чижээнде аңгыланып үнериниң эргези кады көрдүнген. Ындыг болганда, улустарның бот-башкартынар эргезиниң дугайында чугаалавышаан, «үнер эрге дугайында» чугааны дыңзыткан херээ чок боор.

Россияның чамдык политиктери «чаңгыс аай болгаш үлеттинмес Россия» дугайында чугаалавышаан, улуг күрүнезирек хөөнден ам-даа чайлаар тура чок болуп турары илдең-дир ийин. Ынчаарга федерациялар чогум чүге, кандыг сорулгалыг тургустунуп турарыл деп айтырыгны салыры черле чоптуг болур ийик. Делегей дуржулгазындан алгаш көөрге, федерацияны тургускан ооң субъектилериниң — киржикчилериниң суверенитедин бүрүн хандырар сорулга-биле федерацияны тургузуп турар. Делегей амыдыралын өзүгаар алырга, Тываның, Татарстанның, Саханың (Якутияның) болгаш өске-даа республикаларның хөделиишкиннеринде хоойлуга дүүшпес чүве чок ышкажыл. 1920 чылда Татар Республика тургустунган болгаш ынчаарда хөй эргелерни алган турган, а 1937 чылда ол эргелерин өскүнген, биргээр чугаалаарга, төптен казып каапкан. Ол республика өскүнген эргелерин катап чедип алырын оралдажырга, ону чарлыкчы деп буруудадып эгелээн.

...Тывада политиктиг чамдык күштер болгаш ажылдакчылар Россияның составындан республика үнер дугайында референдумну эрттирерин бичии-ле чылдак-биле бола негей бээрин билир бис. Референдумну эрттирери — чон бүрүзүнүң дүрүм өзүгаар эргези-дир. Ынчаарга ооң түңнели чогум кандыг болурун, ооң уржуктарын хандыр бодап көөр херек. Референдум болур болза, республиканың чогуур назылыг чонунуң хөй нуруузу Россиядан үнер дээш бадылаар боор деп, ол кижилер кордап турар. Мен бодаарымга, ол арай ындыг эвес: референдум бир эвес болур таварылгада, бистиң республиканың чонунуң хөй нуруузу Россияның составынга Тываның хевээр артары дээш бадылаар. Тыва болза Россия-биле политиктиг, ылаңгыя экономиктиг сырый харылзаалыг болганда, ооргаа чарлыры — нарын айтырыг, ынчангаш хемниң агыышкынынче удур кылаштап болбас болгай. Маңаа чамдык чүүлдерни чижек-биле көргүзерин оралдажып көрейн. 1944 чылда ССРЭ-ниң болгаш Россияның составынга Тываның каттышканы шын азы шын эвес болган дээр маргылдаа бар-даа болза, ол эрткен үениң дургузунда Тывада тургустунган политиктиг болгаш экономиктиг боттуг байдалды, амыдыралды ханызы-биле ылаптап көөрү эргежок чугула. 1944 чылдан бээр тургустунган экономиктиг болгаш политиктиг харылзааларны, кижилерниң харылзааларын үзе шаавар херээ эвес чүл? Ол кымга ажыктыгыл? Ооң-биле чүнү чедип алыр бис? ССР Эвилелиниң сандарап дүшкениниң кударанчыг дуржулгазы бистерни чүү-даа чүвеге өөретпээни ол бе ынчаш? Бо айтырыгларны чамдык политиктиг ажылдакчылардан Тываның бөдүүн хамаатылары ыракта дээре билип турар.

Бистиң бөгүнгү боттуг амыдыралывыстың мындыг чүүлдерин база барымдаалап көөр херек. Чижээ, амгы үеде Тыва Республиканың чонунуң 65 хуузу тывалар, 35 хуузу — орустар болгаш орус дыл кырынга чугаалаар чурттакчылар болуп турар. Референдумга киржир соңгукчуларның деңзигүүрү база ол-ла хире. Тывага хөй чылдарда чурттап, маңаа түрүмчүй берген орус болгаш өске-даа националдыг хамаатылар республикадан үнүп чорууруn азы өске күрүнениң хамаатызы болу бээрин черле күзевес боор деп бодаар мен. Олар — республиканың бүгү чурттакчы чонунуң 35 хуузу-дур. Ынчаарга тыва соңгукчуларның ортазындаа кезии Россияның составынга артары дээш референдумга бадылаар болза, ниити хуу 70 чеде бээр ышкажыл. Ынчангаш бо айтырыгны болгаш Тываның амыдыралының өске-даа чугула айтырыгларын шелдерге алгыржып чоруур чамдык кижилер эвес, а чон шиитпирлээр апаар. Тыва Республиканың Президентизи болгаш өске-даа удуртукчулары чер болганга үргүлчү барып, чонуң сагыш-сеткилин эки билип турар дээрзин демдеглээри черле артык эвес боор.

База бир мындыг айтырыг бар. Федеративтиг керээниң удурланыкчылары ону күш чок болдурарын чедип алтар, бистиң республиканың төөгүлүг болгаш социал-экономиктиг онзагай байдалдары Россияның чаа Конституциязынга болур-чогууру-биле көрдүнмейн баар болза канчаарыл? Амыдырал ынчаар-даа тургустунуп магатчок, ону баш бурунгаар эскербейн барып болбас ужурлуг бис.

Политика — ол дээрге болдунар арганың уран чүүлү-дүр. Бир эвес амыдырал, шынап-ла, ынчаар тургустунуп келир болза, Россия-биле ийи талалыг онзагай керээни чарарынче шилчиишкинниң үе-чадазында Тыва кирер апаар деп бодаар мен. Ол дээрге — Россияның составындан Тываның үнери эвес-тир. Ындыг бодал Россия Федерациязының чаңгыс эвин болгаш бүдүн чоруун үрээринче черле угланмаан ийик. Ийи талалыг онзагай харылзаалар — Россия-биле федератив-конфедеративтиг харылзааларже республиканың шилчиири болур ийик.

Эвээш санныг улустар, оларның аразында тывалар, улустарның бот-башкартынар эргезин негеп, чогум чүден сестип турарыл? Эрткен хамааты дайынның болгаш 37 чылдың ханныг репрессияларының дугайында аар сактыышкын ол улустарның сагыш-сеткилинде ам-даа хевээр. Ынчаарга 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде тывалар база-ла каржы репрессияларга хөй кижизи өскүнген болгай. Россияда чамдык политиктиг ажылдакчылар чаа хамааты дайын дугайында чугаалап каап турар үеде мындыг айтырыг чайгаар тургустунуп келир: бир эвес Россияга хамааты дайны болу берзе, эвээш санныг тывалар канчаарыл? Дириг артар бис бе? Коргунчуг айтырыг! Бак-ла чүве ыңай турзун!

Улуг Россияны чогум черле кымнар үрегдеп, сандарадып турарыл? Республикалар бе, девискээрлер, областар, крайлар, азы ам-даа күчүлүг Төп бе? «Чаңгыс аай улуг Россия» дугайында кымдан-даа артык алгыржып турар кижилер Россияны үрегдеп турар-дыр ийин. Россияның төп удуртулгазында илдең чарлыышкын амгы Конституция кризизинге чедирип келген. Россияның сандарай берип болгу дег айыылы национал республикаларда болгаш национал шимчээшкиннерде эвес, а Россияның төвүнде-дир. Улуг күрүнезирек, улуг орус шовинизминиң туружунда турар Россияда чогум-на тергиидекчи күштер республикаларны болгаш национал шимчээшкиннерни чарлыышкынның болгаш аңгыланышкынның туружунче чыгап турар-дыр. Улуг күрүнезирек ол күштер тергиидээр болза, национал республикаларга бот-башкартынар дугайында айтырыг чайлаш чок тургустунуп келир ийик. Кандыг-даа чон, кайы-даа нация болуушкуннарның ынчаар хөгжүй бээринден камгалаттынган турар ужурлуг. Ынчангаш Тыва Республиканың суверенитединиң дугайында Декларация болгаш Тыва Республиканың референдумунуң дугайында Хоойлу хүлээп алдынган. Бак чүве ыңай турар дээрзинге идегээр мен. Биске «сайзырангай» империяның херээ чок. Өзулуг демократтыг күштер Россияга тиилээн турар ужурлуг.

Россия Федерациязының республикалар баштыңнарының Чөвүлелиниң ээлчегниң хуралы бо чылдың август 13-те Петрозаводск хоорайга Б. Н. Ельциниң даргалаашкыны-биле болуп эрткен. Федеративтиг керээни боттандырар дугайында Россия Федерациязының Хоойлужудулгазының үндезиннерин аңаа принцип талазы-биле чүүлдүг деп көрген. Федеративтиг керээ амыдыралга боттаныр болгаш Россияны федерализастаарынга база демократчыдарынга удур күштерге ойтур шавыышкын бердинер дээрзинге идегелди чүүлдүг деп ол көрүүшкүн сорук кийрип турар.

Чаңгыс аай, күчүлүг болгаш чечектелген Россия дээш мен база туржуп турар мен. Ындыг Россия республикаларның деңэргелиинге, федеративтиг болгаш демократтыг үндезинге тургустунган туруп болур.

Владимир БАГАЙ-ООЛ,
Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле күрүне чөвүлекчизи, Тыва Республиканың улус депутады.

РЕДАКЦИЯДАН: чүүлде чамдык бодалдар, түңнелдер Тыва Республиканың Президентизиниң, Чазааның болгаш Дээди Совединиң бодалдарынга дөмейлешкек эвес болу берип магатчок деп; автор тайылбырлаан.

ОГЛУМГА ТУРАСКААДЫГ

Чогаалчы, шүлүкчү, артист-даа эвес, чечен мерген-даа эвес, бөдүүн кижи мен. Чаш назынындан элекке чарылган ынак оглумга мыя 60 одуругларны тураскаадып олур мен. Аар аараш, Москва хоорайга эмнедип турган, 60 чылдың апрель 5-те ол хенертен чок болду. Чаңгыс борбак ийи оолдарымның бирээзиниң чаш назынындан сактыышкын кылыр бодадым. Оолдарымны төлептиг, эки кижилер болзун дээш кижизидип чордум ийин. Олар мээң ол идегелим-биле кижизиг, томааныг, күш-ажылга ынак боол өзүп ордулар. Чок оглум тенек-мынак чүве чок, чараштыр доругуп келди. Томааныг, эш-өөрзүрек, кээргээчел, спортка, техникага, күш-ажылга ынак боол өзүп орду. Хаакка маңнаарынга, конькиге, бокска, шыдыраага, сугга эштиринге, аът мунарынга ынаа хөлчок чүве.

Гитарага ойнаар, ырлаар, хөөмейлээр-даа чораан кижи. Ол ышкаш каттап, тооруктап, походтап, төрээн чериниң каазын көрүп чорууурунга дыка-ла туралыг. Бокска республика чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни каш удаа ап-даа келди. Шыдыраага, халакка район маргылдааларынга база-ла шаңнадып чорду. Кижилерге багай чүве кылып, шоош-содаа-даа үндүрүп чорбады. Аныяк-өскенге коңчуг берге, айыылдыг үени чурттап эртип алгаш, хайыралыг чаш назынындан чарлып чоруткан оглум таан хомудаанчыг болду ийин. «Ой-вай-сылдай кижини бир аартыр шанчыпкаш, ооң соонда кээргей бээр мен» — дээр кижи болгай. — Мээң эштерим бижек безин тудуп билбес оолдар чүве» — дээр. Бир катап ыды машинага бастырып аарга, ыглап органын утпас-тыр мен. Чүгле мээң чаш оглум чок болган эвес, бо берге үеде хөй-ле кижилерниң чассыг, эргелиг оолдары, кыстары чаш назынындан янзы-бүрү байдалдарда чарлып чоруткаңын билир мен. Мен ышкаш мындыг когаралга таварышкан кижилерге каттыжып, кажыыдалым илергейлеп олур мен.

Каадыр САЛЧАК,
Тес-Хем район.

Парлаттынган чүүлге хамаарыштыр бодал

ЧААГАЙ ҮҮЛЕНИ БҮДҮРЕРИНГЕ БҮЗҮРЕДИМ

Тыва Республиканың ыдыктыг ырызы — Күрүне гимни бүдеринин кырында келгениниң дугайында Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының №134 «Шында» парлаттынган чүүлүн улуг өөрүшкү-биле номчудум. Бистиң бо салым-чаяанныг улуг чогаалчывыс мурнунда бир-ле дугаарында йөрээл ыры дугайында бодунун боттуг саналын киирген кижи болгай, ону ол-ла дораан бүзүреп деткип, солунга бижээн мен, чаа районнуң адын — Чеди-Хөл деп база адаан кижи болгай, ол база-ла мерген угаан-дыр.

«Тооруктуг долгай Таңдымның» идейлиг утказы ханы, чүге дээрге шаг-үеден бээр тыва чон ону ырлажып, ынак чуртун алгап-йөрээп, аңаа чоргаарланып келгеннер, ынчангаш бо кайгамчык ураң ыры тываларның судал-дамыры-биле тудуш холбаалыг. ылаңгыя бо сөөлгү одуруглары онзагай чоргаар чаңгыланыр:

«...Тыва чурту — мээң чуртум,
Тынып чорда, хостуг чуртум.
Өрү болгаш куду көөрге,
Өзен, шыктыг чаагай чуртум».

Мен база бо одуругларның авторун уткан-дыр мен, 30 чылдарда бир-ле чогаалчы бижээнин эм сактып ор мен, ындыг мерген чогум ол кымыл дээрзин моон соңгаар номчукчулар илерге йлээр боор деп идегедим. «Туттунарда дыттыг Саян, дужун болап чеде-ле бээр» дээн ышкаш сураглыг ырының сөзүн Далай-Серен деп репрессияга таварышкан кижи бижээнин билир мен, ол үеде Содунам нам Төп Комитединге (секретарьлап) ажылдап турган эртем-билиглиг кижини база билир мен, ону даайым Чыган Моңгуш дыкала үнелээр чораан чүве ийин. Моолга эртем-билиг чедип алгаш, Ленин дугайында чогаалын база-ла моол дылга бижээн кижи ол-дур, хайлыг ханныг репрессияга таварышкаш качыгдааннар аразынга кирген, боду кончуг чараштыныг кижи дээр чораан, сөөлзүредир элеп-түреп Чадаанага печкалар кылып амыдырап чорааш «кызыл-дустаан-дыр», а ооң чоок эжи даайым кылат, моол, орус дылдарны эки билир чорду, төрээн адазы — кыдат.

Черле ынчаш бистин бичии Тывавыска дыка-ла «алдын» баштыг кижилер чораан-дыр дээрзинге бистер чоргаарланыр ужурлуг бис, олар чүгле эрге-чагырга же чүткүүр, дерзии кижилерниң «чижи» болганнар.

Улус-чоннуң төөгүзүн өскертип, бодун өрү көрдүнер Тока ышкаштар база турганын амгы аныяктар кичээнгейге ап, утпазыннар. Аңаа бо чижекти киирейн, чүге дээрге 30 чылдарда хөөремиккей хувискаалчылар мынчаар ырлажып тургаңнар:

«Чанагаштың чаңгыс терээ
Шарлан боор дээш кургап кагды.
Чанагаштың Барыймаазы
Чанчын боор дээш чадап кагды...»

Бо чоңга билдингир ырыны Тока чогаалында бодунуң кара туразы-биле мынчаар хажыдып өскерткени бо:

«Чадааннаның чаңгыс дыды
Чаглак боор дээш чадап кагды.
Чадааннаның Чамзы-Кагбы
Чанчын боор дээш чадап кагды...»

Аас чогаалы — улус-чоннуң эртинези, ону өскертип болбазын аныяк-өскенге чагыдым.

Сандю САНДАН.
Кызыл хоорай.

КАДАЙ-КЫСТАР

Черде чыдар черзи чудук
Деггенимде тыңгарлы бээр...
Балды, хирээ холдан салбас,
Бажың тудар бызаңчы мен.
Кадыг. чымчак ажыл-ишке
Каадыржып дадыккан мен.
Тууйбу туржук, бетонну-даа
Тудуштуруп эптептер мен.
Каът-каът бедик тудугларның
Хаңаларын салчып тура,
Кадай-кыстар көргенимде
Карак баскаш чаннаптар мен.

Даваазан ОНДАР.
Тудугжу.

ӨГ ЧАЗААР КИЖИ

Амыдыралдан эскериг

Бажың чанында бедик делгем сери бар. Ол сериниң иштинде өг ыяжы чазаар херексел — аскырны быжыг кылдыр кадап каан. Час келирги билек, аңаа ажыл-иш эгелээр. Талдарны ынаа, хана кылдыр чонган кижиниң даажын сериже чоокшулай бергеш дыңнап каар. А чазаан ыяжының чоңгулары черже дүжүп турда көөрге, улуг-биче угулзалар дег дүрлүп бадып турар. Ол кижиниң ыяш чазаан холдары шимчээшкинде бол, аялгалаан чүве ышкаш ырлай-даа бээр:

Чарба челдиг Доруг-биле
Чара челзи берген болза.
Чаа чазааш тиккен өгте
Чажын дырап берген болза.

Ол кижиниң адын Дарыма дээр. Ону бо суурда таныбас кижи чок. Ол ачазының серизиниң адаанга чазанга-ла шоолуг үр болбаан. Элээн каш чылдар мурнунда маңаа ооң ачазы өг чазап турган. Ынчан, бир-ле дарга кадарчылар өгте чурттавас, чылыг, чырык бажыңнарга чурттазын деп кыйгырыптарга, ачазы өг чазавастааш, кырааш бүрлүп калган. Дарыма бичиизинден өг чазаарын ачазындан өөренип алган. Серизиниң иштинде ынаа, хананы ыяштарын чоон, чиңгезиниң аайы-биле түүлей салып алган турар.

Шевергин чоон салааларыбиле талдарны аскырының кертиктеринге кыстыргаш, чазап, чондуруп турда, кандыгла-бир ыяш чазаар станок ажылдап турганзыг.

Дарыманың хары кижи назынының ортузу хире. Хүрензимээр, дыдыраш хураган кежи бөргүн, көк торгу-биле додарлап каан ой тонун кеткеш, суурнуң кудумчуларынга базыптарга, олче көрүнмейн баар кижи ховар. Харын-даа ужурашкаш, каржып эртип чыткан кадай-кыстар олче үр-ле кайгап, карак уштап көргүлээрлер.

Ында багай чүве чок, чонга ажыктыг, ховар мергежилдиң буянныг кижизи-дир. Тыва кижилерниң өглериниң дугайында чугаа тоолдарда безин бар. Кижилер өг ыяжын ажыглап чорда, адаа довуракка турар болгаш ирип каар, чаа өг ыяжы-биле солуурлар, кежикенде эпчок болурга, үрелип болгай. Шаанда чаа өглен-ген аныяктарга өг ыяжы — улуг белек боор турган.

Дарыма чоок-кавыда кым деп малчыннарның өглери эргилээнин билир. Олар хамаанчок өске черлерниң малчыннары өг ыяжы чазадып алыр дээш, Дарымага келирлер. Ол кижилер ыяжын канчаар чазап турарын хынаарлар, промкомбинатта кылып турар өг ыяжы-биле деңнээрлер. Дарыманың чазаан ыяжы шупту талдан кылган болур, ханаларын хөмнү дилгеш, көктеп каан, а промкомбинаттарда көктээн дугуруг-биле солуп турар, ханаларны теректен кылып турар. Дарыма ону үреличел деп санаар кижи.

Өг ыяжы чазаары аңаа-бир чаңгыс чазааш, салып каар ыяш эвес. Мал-маганның безин сөөк-даяа санныг, чүстүг болгай. А өгүң ыяжы база санныг, артык ыяш аңаа турбас, харын-даа ону кылыр кижилер, ханаларын чазап тура, геометрияда ромбаның, параллелограммның талаларының чылар, каттажыр шынарын билир апаар, а ынаазын чазап тура, дөрт кезиндек дугайын база сактыр апаар ужурлуг.

Дарыма өгнү улуг кылдыр кылыр дизе хараачазының долгандырыының узунун болгаш ында үттериниң саны чеже боорун, ханаларының баштары оон үттеринге дорт хамаарылгалыг болурун билир. Ол өг ыяжы чазавас кышкы үеде чамдыкта арай муңгаргай апаргылаар. Ынчан Дарыма арыглардан өг ыяжы кезип белеткеп алыр. Чаңгыс черлерден хөй талдар кеспес кижи. Суурнуң дужунда Хемчиктиң арыгларындан чыраалар кезип ап турар черлерин Үстүү-Арыг, Ортаа-Арыг, Алдыы-Арыг деп ол адап алган. Арыгның талдарын кезери аңаа эки эвес багай, аан ол муңгаргай. Дарыма өг ыяжы кезип алыр черинге чеде бергеш, оргу черге аъжын-чемин делгеп, өрү-куду өргүп, чалбарааш, алганып-ла эгелээр:

Бурган, өршээ
Мурнунга тейлээйн.
Чаашкын, хаттан чаглактаныр
Чадыр өглүг болуксадым.
Бедүүн чонум үнүп, кирер
Бөдей өглүг болуксадым.
Өспезин дээш үзе какпадым
Өгте хереглээш, үзе кактым,
Өгте хереглээш үзе
кактынганда,
Үзе каккан черинден,
Үрелип кемдевейн,
Үстүү-Арыг тывылзын.
Опчок одурбадым
Онза хереглээш одурдум.
Онза хереглээш одурганымда,
Одурган черимден
Ондап сылданмайн,
Ортаа-Арыг тывылзын.
Аңаа кеспедим
Ажыглаар дээш кестим.
Ажыглаар болгаш
кескенимде,
Аңгы берген черинден
Аарыг албайн,
Алдыы-Арыг тывылзын.

Оон соонда ол хереглээн ыяжын кезип эгелээр. Кижилер өгнү чылда чазангаш, хөйнү кылыптар боор деп бодаар чадавас. Ол амыр эвес ажыл. Чылда чаңгыс кижи ийи-үш өг кылза экизи ол. Дарыма ол дугайын эки билир, ынчангаш кылган өөнүң шынарынче кончуг кичээнгей салып турар.

Дарымага келген-даа, оон сураан дыңнаан-даа кижилер ону хүндүлээр, ол база оларны хүндүлеп билир турган. Буян кылып чоруур боорга аңаа чон ынак, Дарыманың чону чоорган.

Чамдыкта чааскаан чурттаары кымга-даа берге апаар болгай. Дарыманың серизинге ооң өг ыяжы чазаарын сонуурган Дарый дээр калайкыс бо-ла келир апарган. Дарый кайы ырактан кел чорда Дарыма көрүп кааш, ону манап турган чүве ышкаш, херекселдерин бөле салгаш, манап, карак салбайн көрүп олуруп алыр.

Ужурашканда амыр-мендизин солчуп, үр-ле чугаалажырлар. Дарыманың чүрээ олла бүгүнүң ужурундан чүве ийикпе дүвүреп, хөлзеп чоруур болу берген. Кажан Дарыма ажылдап турда, Дарый чедип келген болза, ол ыяш чазап турган холдарын өскээр туда бээр. Дарыйның чугаазынче кичээнгей салып, караа Дарыйда болгаш ындыг чүве болгай аан ол.

Бир-ле улуг-хүнде Дарый ооң чанынга чедип келгеш:

— Бөгүн дыштаныр хүн-не болгай. Мээң бажыңымга келгеш, шайдан ижериңерни чалап тур мен — дээн. Дарыма хүлүмзүрээш, — Чаа — деп бажын согаңнадып чөпшээрешкен.

Оон ол чунар-бажыңга чунгаш, арыг идик-хевин кеткеш, Дарый сүгже базыпкан. Дарыма бажыңга чедип келирге, калдар хава ээре берген.

— Өг чазаар кижи келди — деп, оглу авазынга чугаалаан.

Авазы орган черинден тургаш, кирер эжик чоогунга барып, уткуй аарак, хава чүнү канчап тур дээнзиг дыңнап турган. Дарыма бажыңга кирип келгеш, оол-биле менди солушкаш, сандайга олуруп алган. Дарый сүттүг шайын аякка кудуп сунгаш, аъш-чемин салып, хөөрежип эгелээн. Удатпаанда шкаф иштинден үш литрде кудуп каан тыва араганы уштуп эккелгеш, келген аалчызынга куткаш сунарга, оозу аас дээш, улаштыр апкан. Келген кижи араганы ижип ора: «Тыва арага солун-на-дыр. Шыырак дүшкен хойтпак-тыр» деп мактап орган.

— Бо шагда кижилер боттарының мергежилиниң аайыбиле кончуг ажылдаар апарган ышкажыл. Бис-даа нешкилер каш хой, өшкүвүсту болгаш инектеривисти эки ажаап өстүрер болзувусса, эки болур хире. Эъди, сүдү халас эвес. Ам чайгы үеде мал-маган семиртип алыр дээрге, өг база чок боор-дур — деп, Дарый чугаалап орган.

Оон эртенинден эгелеп Дарыманың серизинде электри чырааи, ол орайга дээр олут орбайн өг ыяжын чазап турар апарган.

Бир-ле катап Дарый серизе чедип келирге, Дарыма бүгү херекселин шыгжааш, Дарыйже хүлүмзүрүп көре аарак, холдарын катташтыр туткулааш аңаа чугаалаан:

— Мен, бо өг ыяжын нешкилерге белекке чазааш кижи мен. Бүде берди. Ам ап алыр силер — деп арны кызып, Дарыйже чоокшулай берген.

Дарый чүве чугаалаар харык чок апарган, аайын тыппайн турган. Элээң болганда ол өскээр көрүп алган караа-ның чажын чода туткулаан...

Амыдырал база өг ыяжы чазаары дег-дир аа?

Алдын-оол ОНДАР.

УДУР-ДЕДИР КӨРЖҮП ТУРЗА

Сөөлгү үеде Салчак Токаның тураскаалын долгандыр дыка хөй чугаа-соот чоруп тур. Бо кижиниң адын кааартыр дээш. хөделип турар күштерниң ыйыышкыны хүн келген тудум деңдеп турары илден апарды. Канчаар-даа бактаарывыска Тываның хөгжүлдези дээш Тока база хөйнү кылган эвеспе. Кижиниң эки талалары-биле четпес талаларын деңге көөр херек. Тока, репрессия, ССРЭ-ге каттышканывыс — төөгү-дүр. Аныяк салгал ол төөгүнү өөренип көрүп тура, кайда шын, кайда меге дээрзин ылгап билип алырда, Токаның тураскаалы турган черинге турар болза эки.

Мен Токага болушпайн тур мен. Мээң кырган-ачамны актыг черге «контр» дээш түдүп аппаарга, кырган-авам кара чааскаан ажы-төлүн өстүрүп алган. Чоок дөргүл-төрелдери ханныг репрессияның чалгынындан чайлаар дээш өске черлерже көшкүлей берген... Кырган-авамның холунга өстүм. Бо буянныг ие Тока дугайында багай чүүл чугаалаанын черле дыңнаваан мен. А ооң сеткил-сагыжында революция болгаш Тока деп чидиг сөстер кажан-даа балалбас сорбуну арттырып каан турган. Бот-шыдалдыг кижиниң уруу турда, ада-иезиниң хөреңгизин хавырган. Кырган-авам биле өг-бүле туткан соонда, өстүрүп алган каш малын «контр» малы дигеш, коданы-биле сүрүп аппарган. Эдилээн эт, көскү хеп, азыраан малды хавырып алгаш баарга, үш кысты, ийи оолду өстүрүп каан кырган-авам болгай. Мен улуг кызының ортун оглу мен. Кырган-авамның Токаның адынга химиренип органын безин дыңнавадым. Авам харын ээртир арага ижипкенде «контр» кижиниң уруу мен дээш, ыглаптар кижи. Ооң оозу база чөп. «Контр» уруун школадан казып каапкарга, оон ынай өөренмейн барган. Эртем-билигже чүткүлдүүн «контр» деп каргыштыг сөс ынчалдыр хөмүрертир базып каан. Ынчалза-даа кырган-авамның эриг баары, чымчак сеткили авамда ол олчаан шилчип келген. Авамның өске ийи кыс дуңмаларының сеткили арай доңгун болган. «Контр» кызы деп кызагдадып өскен даай-аваларымны сайгарар эрге менде чок. Ынчангаш төрелдерим төөгүзүн маңаа соксап каайн. Токаның тураскаалынче эглип келийн.

Демир-үжүк түдүп алган кол чылдагааным мындыг чүве, Тока дээрге Тываның төөгүзү деп үстүнде чугаададым. Актыг черге «контр» диртешкеш, шаажылаткан ада-өгбевис дээрге база Тывавыстың балалбас төөгүзү-дүр. Ынчангаш Таңды Тывазының төөгүзүн номнаан улуг дептерниң ийи удурланышкак арны кылдыр бо ийи тураскаалды бот-боттарынче көрүштүр тургусса чүл.

Токаның репрессияга дорт киржилгезиниң ' хемчээлин төөгүчүлер болгаш эртемденнер кажан-бир шагда дөмей-ле илередиптер. Шак ынчан аныяк-өскен, келир салгал «кым кандыг чорааныл база кым дээрге, кымыл» деп айтырыгларны бо ийи тураскаалдың дал ортузунга тодараткай.

Нүгүл-халап, хоп-мегеге чыгаткаш, амы-тынындан актыг черге чарылган ада-өгбелеривистиң чырыткылыг ат-алдарын, маадырлыг чоруун мөңгежиткен тураскаалды «Кызыл» аалчылар бажыңының мурнунда ногаан ыяштар аразынга, «баштыңчыже» чиге кайгап алган турар кылдыр тургузарын саналдап тур мен.

Алексей ХОВАЛЫГ.
Шагаан-Арыг хоорай.

Чаа шүлүктер

КЫЗЫМГА ЧАГАА

Туфель идик мүн-не харын тыпты бээр-дир.
Дурт-сын чазаар платье пөзү кайда-даа чок.
Чедип барып сураглаваан черим-даа чок.
Челябинск, Москвага... база чордум.
Өөрүң-биле сүмележип, дугуржуп көр:
Өңгүр торгу тыва тондан дааразa чүл?
Алгый хөлдүң Чагытайның куулары дег,
Аянналдыр вальс теп эстеткей сен.
Эртенги хүн хаяа чырыы кежик чолуң,
Эртине-Булак эдээн орта уткуп алгаш,
Дээди сургуул киреринде чаңгыс чагыым:
Тенивейн, Тываңга-ла өөренип арт.

ЧААГАЙ ДЕМДЕК

Чаъс чаап кээрге, кандыгыл деп айтырдың бе?
Чаагай дужут болурунуң демдээ ол-дур.
Суггур чаъс дээш хей-ле черге шүгүлдава.
Суксап каткан не черни амыратсын.
— Че-че, ай — деп, түвексинип канчаарың ол?
Черниң кыры ногаарарып шиник киргей.
Чайынныг хүн база катап чайнай бээрге,
Чечек-чимис долгандыр-ла сагланнашкай.
Чаъс чаап кээрге, кандыгыл деп айтырдың бе?
Амыдырал келир күзүн чаагайжаай.
Арга-арыг, тайга-сыннар, хову-шөлдер.
Чаартынып хөлбеңнээй-ле, чагза — чагзын.

Хертек САРЫГ-ООЛ.

ШАЖЫН—БИСТИҢ БУРУНГУ КУЛЬТУРАВЫС

Чүдүлге мурнуу чүк чурттарындан Моолга XIII-XIV чүс чылдар үезинде кирип келген. Чөөн чүк чурттарынга чоннуң аңгыланмас бедик сагып чоруур культуразы кылдыр нептерээн. Шарайн шажын Чөөн чүк чурттарының чонунга бурунгу чүдүлге боол, чонну хай-бачыттан чайладып, аарыгны эмнээринге, чонну, аныяк-өскенни кижизидеринге, төрээн чурттунга, чонунга ынак боорунга, оран-чуртту камгалап-карактаарынга, кижилер бот-боттарын хүндүлежиринге, оът-сиген сый баспас, дириг амытаннар амызынга четпес, улугну улуг, бичени биче деп хүндүлээринге канчаар-даа аажок кижизидилгени шажын-чүдүлге хайырлаан.

Будда бурганның өөредии Тывага Моол дамчып, XVI-XVIII чүс чылдарда лама башкыларның өөредии хевирлиг кирип келген. Тывалар ол шажынның эгээртинмес улуг эртемин Моолдуң хүрээлеринге, Тываның улуг-улуг хүрээлеринге чедип ап чораан. Шажын чүдүлгениң Моолга, Тывага нептерээн үезин болгаш ужур-дузазын, сайзыралының дугайында улуг ажылдарны эртемденнер П. Е. Островский, Р. Кабо, Ф. Кон олар чырыдып бижээннер. Эртемден М. Х. Маннай-оол 1981 чылда шажын-чүдүлге дугайында бижээн ажылынга база чырыткан. Чүдүлге чонну кижизидеринге, төрээн чурттунга ынак боорунга канчаар-даа аажок дүрүм болуп, оларның чурум-сагылгазын түдүп, ажыл-агыйжы, арага-дарыже хандывазын, ажы-төлдү кижизидеринге дээштиг чепсек болуп чораан.

Кандыг-даа чон боттары хире-шаа-биле культуралыг, шажын-чүдүлгелиг, чүдүүр бурганнарлыг чораалнар. Бурунгу чурт Египетти алгаш көөрге, ол чурт шаг-шаанда бедик культуралыг, чүдүлгелиг, бурганнарлыг турганнар. Оон уламындан Египетке бедик-бедик тудуглар туттунуп, фараоннар, пирамидалар туттунган. Барыын чүк чурттарының эң-не бедик культуралыг чурту турган. Кажан ол чурт чүдүлгезин ышкынып, бурганнарынга тейлевестээн соонда, ол бедик культуразы читкен, арыг нация чоорту ээилген, ында ам өске нация — арабтар чурттап арткан.

Аргалыг болза, кандыг-даа нация чүдүлгезин ышкынмас болза, нация-даа, чурт-даа арыг-чаагайы-биле камгаланып артар чүве-дир.

Чүдүлгезин ышкынып алган чон боттары чоорту чиде бээр деп дүрүмге үндезилээш, улуг орус чон тывалар, моолдар, буряттар, якуттар, алтайлар ышкаш биче бүүрай улустуң чуртун эжелеп, кулданып алыры-биле чүдүлгезин чок кылыр чүве-дир. Чүдүлгезин ышкынып алган чон чүгле 3 ада ажылдыр чүве-дир, оон соонда ол нация эстип чиде бээр. Бис чүдүлгевис эгидип албайн, ол олчаан турган болзувусса, тыва нация 2200 чылдарның эгезинде чиде бээр турган. Оон ынай нация чонну узуткаар чепсек — дылын чок кылырында чүве-дир. тыва чоннуң-даа, өске биче бүүрай чоннуң дылы чидериниң кырынга келди чоп.

Биче бүүрай улусту чидирериниң бир чепсээ ол чоннуң төрээн дылын чок кылырында. Шынап-ла, тыва дыл чидериниң кырынга кээп, орус-даа, өске-даа дылдар-биле хайнактажып калган турду, ам-даа оон үштүнүп чадап чор бис. Тыва дыл башкылаашкынын школаларга колдуунда эттирген аттыг эрейгей чорудуп турду. Школаларга, уруглар албан чеплериңге орус дылды колдады өөредип турду. Албан-ажылдың доктаал-саавырын, илеткел, беседаны орус дылга чорудуп келди. Хурал-суглаага-даа, бакка-сокка орустаан, тывалаан, хойтпактаан турдувус. Чазак күрүне дылын тыва дыл кылыр дишкен болгай, ам-даа ээзинге чедирип чадаштывыс. Бис ышкаш чонну чидирип, чок кылырының бир чепсээ — кижилерниң аттарын чок кылырында чүве-дир. Кажан С. К. Тока тыва бижик тургустунуп турар үезинде Москвадан бир-ле чедип келгеш, кижи бүрүзү аргалыг болза, орус аттар алазын, орус аттар адаваан чогаалчыларның чогаалдарын парлавас, орус ат адаваан даргаларны дептиндип, албан-дужаалдан кызар чүве деп хөөннүг чүве чугаалаарга, чогаалчылар орус аттар алап эгелээннер: Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Олег Сагаан-оол, Виктор Көк-оол, Салим Сюрюн-оол дээн ышкаш чогаалчылар ада уктуг фамилияларын, аттарын чидиргениниң ужуру ол.

Сарыг шажын номналында кижиниң адаан чиңгине аттарында кончуг ужур-дузалыг чүве бар. Чаш уруг төрүттүнерге аттарын лама-башкылар бурган аттары-биле адаар турган чүве-дир. Кижиге берген ат эки ат бе, багай ат бе, ол атты алган кижи эки боор бе, багай боор бе, хай-бачытка таварыжыр бе азы аас-кежиктиг боор бе дээн ышкаш баар. Бодап көрүңер даан, төөгү бадыткаан-даа, бадыткап-даа турар. Аттарының сөөлгү ужуу «Н»-биле доозулган улус эң угаанныг, чазак баштыңчылары, полководчулар болган чүве-дир. Оларның ол аттарын кажан улуг эрге-дужаал аптарга адап кагбаан-на болгай. Ынчангаш ада-ие-даа, өске-даа улус төрүттүнер чаш уругларынар аттарын чиңгине тыва аттан адап ап көрүңер, бис тывалар-дыр бис. тывазыг болуп көрээлинер даан. Тыва чоннуң аттары чидериниң кырында келди, чиңгине тыва аттан эдилеп көрээлинер, чонум! Кандыг-даа чуртту, чонну бир чурт эжелеп алгаш, ол чуртту чурт кылып, чонун кулданыр дизе хайнакташтырар чүве-дир. Кажан Совет Эвилелинге Тыва каттышкан соонда интернационал өг-бүле тутса эки, орус кадайлар, ашактар ашактанза эки, ындыг өг-бүлелерге бажың-балгат, ажыл-агыйны бээр деп чугаалар турганы чажыт эвес.

Ам көрүңер даан, тыва-даа, орус-даа эвес орус, тыва, хакас, бурят хайнаа бажын ашкан бичии чонну үр эвес үе иштинде хойтпактап каалтар чүве-дир. Тыва нация чиде бээрге, ооң чурту кымныы-даа апаар чүве-дир деп чүвени улуг орус чон баш удур санап көргеш, тыва чонну былгап турары ол-дур. Оол-даа, кыс-даа тыва кижи бодунуң ханы, бодунуң нациязы-биле чурттаалгазын эрттирерге, солун-на ыйнаан.

Биче бүүрай улус чок кылыр сөөлгү чепсек — арага. Американнар кажан 1800 чылдарның эгезинде индейлерни кырып, чок кылып чадашкан, олар джунгли дээр мунгаш ээимче киргеш алдыртпас боорга, американнар кажар арга ажыглап, ол аргалар чоогунга, суурларга, арага даректары түдүп каарга, индейлер ол арагаже дүлдүнүп, ээрикзээр сээдеңнеп турда, кырып-хыдып, ээртип тургаш чуртун эжелеп алгаш чүве-дир.

Шаанда 1940 чылдар үезинде доскаар-доскаар спирттерни өглер чанынга делгеп каар турган, чиик өртекке тулалаан-на кижи узуп ижип тургаш, сээдеңнеп турда, кезек орус улус Тываның тараалап-быдаалан, аң-меңниг черлеринче кирип келгеш, чурттап турумчуп эгелээннер. Ындыг чүве көрүп чорбаан тыва чамдык кижилер арагаларыже чоорту кирип, ижип-чип чаңчыга берген. Чоокка чедир-ле садыг-магазиннер делгүүрүнге оон хөй чүве чок турду. Ам келгеш «Ээник Тыва» диртип турарывыстың чылдагааны ол-дур.

Ам кандыг түңнел үндүрер дизе, мындыг: тыва чонум, нациям, бурунгу улуг культуравысты, чүдүлгевисти ышкынмаалыңар, ону бүт кырынга тургузуп, шын, меге-даа бол тейлеп, чалбарып чоруулуңар. Чүдүлгевис ышкынып алганывыс соонда чурт чүдерээн, кижилерни хай-бачыт, аарыг-аржык түдүп чииириниң кырынга келген турган. Чүдүлгени эгидип алганывыс аас-кежик, түдүнер, бүзүреңер, ол бурунгу эгээртинмес улуг культура-дыр.

Ол ышкаш тыва чоннуң чарылбас кезээ, харылзажыр чепсээ — дыл. Чиңгине төрээн дылывыс чидериниң кырында келген турган, ол байлак эртинелиг тыва дылды чидирери дээрге, бүдүн нацияны чидирери турган. Хостуг Тываның чону бодуларның бурунгу дылыңар — тыва дылды утпайн, тыва дылды хүндүлеп, ону хайнакташтырып, божа-хойтпак кылбайн, арыг тыва дылга чугаалажыңар, тыва дылды өөрениңер, ону күрүне дылы кылыры чугула. Тыва чонум, тыва нациям тывалажыңар!

Ат чок, им-демдек чок чүве черде чок чүве-дир. Ол им-демдек, ат-сыпты аңаа-ла дужа-келбиже адавас, тывыспас чүве-дир. Нация бурунуң дүрзү-хевири. Ат-сывы көңгүс өске, өске аңгы нацияның аттарының, им-демдээниң биске херээ чүл, оода-ла тыва ат тывылбас эвес. Тывалар-ла орус аттар эдилээн, алап алган: Зоя, Коля, Костя, Степа, Надя дээн-не турар-дыр бис. а орус кижи кайда-чүде тыва ат эдилеп чоруур-дур. Чүү орус кижи Кара-оол, Сарыг-оол, Серенмаа, Доржатмаа деп тыва ат эдилеп чоруур-дур. Тыва чонум, аныяк-өскеннер, тыва аттарывысты хүндүлеп, тыва аттан эдилээлиңер!

Чонну бир будаар, чидирер чидиг чепсек — хайнактаашкын болур чүве-дир деп үстүнде айыттым. Өске нациялар-биле чурттаваңар, өг-бүле тутпаңар деп чугаалавайн-дыр мен. ынчалза-даа хелүн эттире бербейн, алгыжып-чокшуп-даа чорза, бодунуң арыг тыва нациязы-биле чурттаза эки боор деп бодаар-дыр мен. Делегейде сураглыг Чингис-Хаан безин чугаалаан-на болгай: «Ийи аңгы чоннуң хайнаа кара сагыштыг, чогум чүү кижи мен, чүү чондан укталган кижи мен деп билбес, тоңарынга ынак, аал-чурт сагынмас сүг болгулаар» — дээн болгай.

Оран-чуртувусту, нациявысты камгалаар, олар арыг чаагай турзун деп бодаар болзуңарза, медистерни эвээжедир болза эки боор. Хууда бодалым-дыр. Бодап көрүңер даан, тыва чоннуң саны эвээжеп турар, ооң иштинде оолдар, эр улустуң саны эвээжээн, херээжен улустуң көвүдээниниң чылдагааны ол-дур, эр кижилер шииттирер, туттурар, арагалап-дарылап өлүр-чидер, өске нация кадайланганаш чоруптар.

Оран-чуртувусту, нацияны арыг арттырып, камгалаар бодазывысса, бодунуң чиңгине нациязы-биле өг-бүле тудза эки боор.

Үстүнде айыттым. Бичии чонну боой тудуп, өлүрерчидирер чүве арагалаашкын деп бижидим. Орус чоннуң сартыы, саарылгазы араганы шегленер, көрээлинер даан: кем-херекке-даа кирген, аарыг-аржыкка-даа таварышкан, өлүм-чидимге-даа, өг-бүлезинден-даа чарылган, хай-бачытка таварышкан кижи бүрүзү чүгле араганың хайы-биле бак чүвеге онаажып чоруур, бүгү-ле хай-бачыттың 80 хуузу араганың уржуундан болуп турар.

Эргим чонум, аныяк-өскен, араганы ишпеңер! Араганың өзү кара, амы-тындан-даа, ажыл-агыйдан-даа душкен чорук — араганың хай-халавындан болган чорук-тур. Ынчангаш үстүнде айытканым чепсектен чайлап чоруңар! Езулуг-ла чуртувустуң ээзи болуп, арага-дарыишпейн, эп-найыралдыг, ажы-төлдүг болуп чурттаңар, «араганың кырынга чүгле чам үнген» деп, тыва чон аңаа чугаалап кагбаан-на болгай.

Мадон МОНГУШ.

Чарлалдар бюрозу

ТЫПКАН КИЖИГЕ ШАҢНАЛ

Бо чылдың август 24-те Кызыл хоорайның «Найырал» кинотеатрының чанынга Радислав Эртинеевич Доңурбайның адынга тывысқан шериг биледи, күш-ажыл дептери, ортумак билигниң аттестады читкен. Ынчангаш үк документилерни тыпкан кижини дараазында адреске эккеп бергеш, тускай шаңналды алырын чарлап тур мен.

Адрезим: Кызыл хоорайның Баян-Кол кудумчузунда № 13 бажынга, машина заводунуң общежитиезиниң № 212 өрээлинге эккээр-дир.

● ● ●

«СОДЕЙСТВИЕ-М» ФИРМАНЫҢ МАГАЗИННЕРИ

дараазында чаа бараанарны садып турар:

— херээжен узун-чолдак тоннар; эр кижилерге чартык тоннар, курткалар, спортчу костюмнер, уругларга часкы-күскү тоннар комплектилери;
— уруглар ойнаарактары;
— магнитофоннар, соодукчулар, телевизорлар, люстралар;
— авторезиналар: 6,45х13; ИЖ-2715-ке дискалар, ксерокстар тонерлери;
— ИЖ-2715, ГАЗ-3102 «Волга» (1987 чылдың), ВАЗ-21013 (1985 чылдың) автомашиналары;
— эстинчел кофе, какао, кат аймаандан шай, уруглар аъш-чеми, соктар, суксуннар, банкалыг пиво, соус;
— ол ышкаш демирден, ыяш, пластмасстан кылган хаар-жактарны база садып турар.

Долгаар телефон №№ 3-35-24 болгаш 3-35-44.

◆ ◆ ◆

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

1993 чылдың июльдуң 2-де Кызылдың күрүнениң педагогика институдунуң Рада Николаевна Хертектиң адынга тывысканы ЦВ серияның № 167687 дипломнуң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

◆ ◆ ◆

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Бистиң бүдүрүлге чери тускай «Автомагазин» дээр автомашинаны, сөөртүр дерилгелерлиг: тергежигештиг, аңдазынныг, илиирлиг; сиген кезикчилиг, дырбаалтыг, культиваторлуг болгаш чер үстүрер, аңдарар херекселдерлиг бичии КМЗ-012 мини-тракторну, «Лысьва-15» электри плиталы, «Лысьва» газэлектри плиталарны садып турарын хереглекчилерге дыңнадып, оларны амдызында бар турда садып алырын саналдадывыс.

Телефон №№ 3-62-66, 4-16-40 болгаш 4-15-27.

КИНО

АВГУСТ 27-де

«НАЙЫРАЛ»: «Император» 10.00, 12.50, 15.40, 18.30 шактарда; «ВИДЕОЗАЛ»: «Энсинодан келген кижи» 9.20, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Таганкада таңкылар чоруп тур» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Чаа кинолар чыындызы» 9.00 шакта. «Пятницкаяда өртээл» 10.20, шакта, «Кереэ чокка шураашкын» 12.10, 16.10 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУНУНУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Моңгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91.— 3-71-12; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-15-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34.19; — 3.34-98: үлетпүр — 3-34-49; 3.36.73: кадээ ажыл-агый — 3-41-16: культура улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39.15 3.34-57: медээлер болгаш спорт —3-38-92; 3.34.57; [illegible] 3-34.39: 3-34.93: чагаа—3.39.03: корректорлар — 3.41-23 үндүрүкчүлер—2-27.41: солун келбейн барганда — 3.57.92 2.14-04: бухгалтерия — 3.37.11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арказы. Тиражы 19.420. Индекс 54240. Чагыг № 160.